

Noten

Inleiding

1. Interview met de auteur, 12 september 2015. Georgina Sand is een pseudoniem dat door de geïnterviewde is gekozen.
2. R. Ernest Dupuy en Trevor N. Dupuy, *The Harper Encyclopedia of Military History*, 4de dr. (New York: HarperCollins, 1993), pp. 1083, 1309.
3. K.O. Mbadiwe, geciteerd in Marika Sherwood, “‘There is No New Deal for the Blackman in San Francisco’: African Attempts to Influence the Founding Conference of the United Nations, April-July 1945’, *International Journal of African Historical Studies*, vol. 29, no. 1 (1996), p. 78.
4. Toespraken van Leonardo Argüello Barreto van Nicaragua en Roberto Jimenez van Panama op de oprichtingsvergadering van de VN, 8ste plenaire zitting: zie *The United Nations Conference on International Organization: Selected Documents* (Washington, DC: US Government Printing Office, 1946), pp. 385, 388.
5. Wendell Willkie, *One World* (Londen: Cassell & Co., 1943), pp. 134, 140, 147, 169.
6. Erich Fromm, *The Fear of Freedom* (Oxford: Routledge Classics, 2001), pp. ix en 118. Zie ook S.H. Foulkes, *Introduction to Group-Analytic Psychotherapy* (Londen: Heinemann, 1948). Voor daaropvolgende ontwikkelingen zie Earl Hopper en Haim Weinberg (red.), *The Social Unconscious in Persons, Groups and Societies*, vol. 1: *Mainly Theory* (Londen: Karnac, 2011), pp. xxiii-lvi.
7. Jean-Paul Sartre, *Existentialism and Humanism*, vert. Philip Mairet (Londen: Methuen, 2007), pp. 32-33.

Hoofdstuk 1 – Het einde van de wereld

1. Toyofumi Ogura, *Letters from the End of the World*, vert. Kisaburo Murakami en Shigeru Fujii (Tokio: Kodansha International, 2001), p. 16.
2. *Ibid.*, pp. 37, 54, 57, 105.
3. *Ibid.*, pp. 55, 162-163.

4. Geciteerd door Jay Robert Lifton, *Death in Life: Survivors of Hiroshima* (Harmondsworth: Pelican, 1971), pp. 22-23; een alternatieve vertaling in Yoko Ota, 'City of Corpses', in Richard H. Minear (red.), *Hiroshima: Three Witnesses* (Princeton University Press, 1990), p. 185; zie ook p. 211.
5. Zie bijvoorbeeld, English Translation Group, *The Witness of Those Two Days: Hiroshima & Nagasaki August 6 & 9, 1945*, 2 vols. (Tokio: Japan Confederation of A- and H-Bomb Sufferers Organization, 1989), passim, maar vooral vol. 1, p. 149; Takashi Nagai, *The Bells of Nagasaki*, vert. William Johnston (Tokio: Kodansha International, 1984), pp. 13, 14; Michihiko Hachiya, *Hiroshima Diary*, red. en vert. Warner Wells (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1955), p. 54; Paul Ham, *Hiroshima Nagasaki* (Londen: Doubleday, 2012), p. 322; Arata Osada (red.), *Children of the A-Bomb* (New York: Putnam, 1963), passim; Lifton, *Death in Life*, pp. 26-31.
6. *L'Osservatore Romano*, 7 augustus 1945, geciteerd in Paul Boyer, *By the Bomb's Early Light* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1994), p. 15.
7. Ota, 'City of Corpses', pp. 165-166.
8. Hans Erich Nossack, *Der Untergang* (Hamburg: Ernst Kabel Verlag, 1981), p. 68.
9. Frederick Taylor, *Dresden* (Londen: HarperCollins, 2004), p. 328; Victor Klemperer, *To the Bitter End: The Diaries of Victor Klemperer, 1942-1945*, vert. Martin Chalmers (Londen: Weidenfeld & Nicolson, 1999), dagboekantekening voor 22 mei 1945, p. 596; generaal Anderson, geciteerd in Richard Overy, *The Bombing War* (Londen: Allen Lane, 2013), p. 410.
10. Jörg Friedrich, *The Fire: The Bombing of Germany, 1940-1945* (New York: Columbia University Press, 2006), p. 344.
11. Antony Beevor, *Stalingrad* (Londen: Viking, 1998), pp. 406-417.
12. Krzysztof Zanussi en Ludwika Zachariasiewicz, geciteerd in Norman Davies, *Rising '44* (Londen: Pan, 2004), pp. 476, 492.
13. Zie <http://philippinediaryproject.wordpress.com/1945/02/>; dagboek van Lydia C. Gutierrez, dinsdag 13 februari 1945, gepubliceerd als 'Liberation Diary: The Longest Wait', in *Sunday Times Magazine*, 23 april 1967.
14. Ota, 'City of Corpses', p. 148; Nossack, *Der Untergang*, p. 67.

15. Cyrus Sulzberger, 'Europe: The New Dark Continent', *The New York Times Magazine*, 18 maart 1945, p. SM3.
16. Sir Charles Webster en Noble Frankland, *The Strategic Air War Against Germany, 1939-1945* (Londen: HMSO, 1961), vol. 4, p. 484; John W. Dower, *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II* (New York: W.W. Norton, 2000), p. 45; Norman Davies, *God's Playground* (New York: Oxford University Press, 2005), vol. 2, p. 355; Tony Judt, *Postwar* (Londen: Pimlico, 2005), p. 17; Keith Lowe, *Savage Continent* (Londen: Viking, 2012), p. 10; Unesco Postwar Educational Survey, 'The Philippines' (1948), p. 8, document online op <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001553/155396eb.pdf>.
17. W.G. Sebald, *On the Natural History of Destruction* (Harmondsworth: Penguin, 2004), p. 3; R. Ernest Dupuy en Trevor N. Dupuy, *The Harper Encyclopedia of Military History*, 4de dr. (New York: HarperCollins, 1993), p. 1309; Lifton, *Death in Life*, p. 20.
18. Max Hastings, *All Hell Let Loose: The World at War, 1939-1945* (Londen: HarperPress, 2011), p. 669; Antony Beevor, *The Second World War* (Londen: Weidenfeld & Nicolson, 2012), p. 781. Dupuy en Dupuy, *Harper Encyclopedia of Military History*, spreken van vijftig miljoen (p. 1309), maar hun cijfers met betrekking tot Chinese doden zijn veel te laag.
19. Voor bezwaren tegen de term zie Michael Marrus, *The Holocaust in History* (New York: Penguin, 1989), pp. 3-4.
20. Voor andere, al even onheilszwangere termen zie Rick Atkinson, *The Guns at Last Light* (Londen: Little, Brown, 2013), pp. 631-632; Lucy Dawidowicz, *The War Against the Jews, 1933-1945* (Harmondsworth: Pelican, 1979), p. 18.
21. Max Hastings, *Armageddon: The Battle for Germany, 1944-45* (Londen: Macmillan, 2004).
22. Zesdelige documentaire van Daniel Costelle en Isabelle Clarke, *Apocalypse: la 2e Guerre mondiale* (CC&C, 2009).
23. Atkinson, *The Guns at Last Light*, p. 640; Andrew Roberts, *The Storm of War* (Londen: Allen Lane, 2009), p. 579; Beevor, *The Second World War*, p. 781.
24. Vladimir Poetin, toespraak bij herdenking van zestigste verjaardag van V-E Day, 9 mei 2005, <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/4528999.stm>.

25. Hu Jintao, 'Speech at a Meeting Marking the 60th Anniversary of the Victory of the Chinese People's War of Resistance against Japanese Aggression and the World Anti-fascist War', 3 september 2005, www.china.org.cn/english/2005/Sep/140771.htm.
26. Herbert Conert, geciteerd in Taylor, *Dresden*, p. 396.
27. Dawidowicz, *The War Against the Jews, 1933-1945*, p. 480; Sara E. Karesh en Mitchell M. Hurvitz, *Encyclopedia of Judaism* (New York: Facts on File, 2006), p. 216.
28. Voor Japanse cijfers zie John W. Dower, *War Without Mercy: Race and Power in the Pacific War* (New York: Pantheon, 1986), pp. 298-299; voor Chinese cijfers zie Roberts, *The Storm of War*, p. 267; voor Franse, Duitse en Britse cijfers zie Lowe, *Savage Continent*, pp. 13-16; voor Amerikaanse cijfers zie Hastings, *All Hell Let Loose*, p. 670. Voor cijfers over totale bevolking zie Angus Maddison, *The World Economy: Historical Statistics* (Parijs: OECD, 2003), passim.
29. Sigmund Freud, 'Beyond the Pleasure Principle' (1920), afgedrukt in Salman Akhtar en Mary Kay O'Neil (red.), *On Freud's 'Beyond the Pleasure Principle'* (Londen: Karnac, 2011); en Sigmund Freud, *Civilization and Its Discontents* (Harmondsworth: Penguin, 2002), pp. 56-57.
30. Zie bijvoorbeeld, Richard Bessel, *Nazism and War* (Londen: Weidenfeld & Nicolson, 2004), pp. 94-96; en Lowe, *Savage Continent*, pp. 9-10.
31. Ham, *Hiroshima Nagasaki*, p. 225.
32. Nossack, *Der Untergang*, pp. 18-19.
33. Ibid., p. 98; Keith Lowe, *Inferno* (Londen: Viking, 2007), p. 319.
34. Ogura, *Letters from the End of the World*, p. 16.
35. Ibid., brief 9 (10 mei 1946), p. 122.

Hoofdstuk 2 – Helden

1. Het volgende verhaal is gebaseerd op twee persoonlijke interviews met Leonard Creo op 10 augustus en 29 september 2015.
2. Leonard Creo, citaat medaille.

3. Zie bijvoorbeeld, *Stars and Stripes*, 26 en 28 augustus, 9 september 1944; *Life*, 4 september 1944; *Daily Express*, 28 augustus 1944. Voor een bespreking van vergelijkbare beelden en verhalen zie Mary Louise Roberts, *What Soldiers Do: Sex and the American GI in World War II France* (Chicago University Press, 2013), pp. 59-73.
4. IWM Docs, 94/8/1, Kapitein I.B. Mackay, typoscript biografie, p. 104.
5. IWM Docs, 06/126/1, Derek L. Henry, typoscript biografie, p. 57.
6. Voor erotische interpretaties zie Roberts, *What Soldiers Do*, passim; Patrick Buisson, *1940-1945, Années érotiques* (Parijs: Albin Michel, 2009), passim; en Ian Buruma, *Year Zero: A History of 1945* (Londen: Atlantic, 2013), p. 23.
7. 'Paris – the Full Story', *Daily Express*, 28 augustus 1944; en Alan Moorehead, *Eclipse* (Londen: Granta, 2000), p. 153.
8. Maria Haayen, geciteerd in Buruma, *Year Zero*, p. 23.
9. Geciteerd in *ibid.*
10. P.R. Reid, *The Latter Days at Colditz* (Londen: Hodder and Stoughton, 1953), pp. 281-282.
11. Toespraak van president William J. Clinton tijdens herdenking V-E Day, 8 mei 1995, online beschikbaar op www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=51328&st=&st1; Studs Terkel, *The Good War': An Oral History of World War Two* (Londen: Hamish Hamilton, 1984); Tom Brokaw, *The Greatest Generation* (Londen: Pimlico, 2002), p. xxx.
12. Hanna Segal, 'From Hiroshima to the Gulf War and After: A Psychoanalytic Perspective', in Anthony Elliott en Stephen Frosh (red.), *Psychoanalysis in Contexts: Paths Between Theory and Modern Culture* (Londen en New York: Routledge, 1995), p. 194.
13. Toespraak van president Clinton tijdens herdenking V-E Day, 8 mei 1995. Zie ook zijn herdenkingstoespraak voor D-day, 6 juni 1994, online beschikbaar op www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=50300.
14. President Jacques Chirac, toespraak 6 juni 2004, online beschikbaar op <http://georgewebush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2004/06/20040606.html>.
15. Charles Glass, *Deserter* (Londen: HarperPress, 2013), pp. xiii, 228.
16. IWM Docs, 6839, Madame A. de Vigneral, typoscript dagboek.

17. IWM Docs, 91/13/1, Majoor A.J. Forrest, typoscript biografie, 'Scenes from a Gunner's War', hoofdstuk 7, p. 7.
18. Zie Roberts, *What Soldiers Do*, p. 281, n. 49; en Peter Schrijvers, *Liberators: The Allies and Belgian Society, 1944-1945* (Cambridge University Press, 2009), p. 243.
19. J. Robert Lilley, *Taken by Force: Rape and American GIs during World War II* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007), pp. 11-12. Voor cijfers over verkrachtingen door Sovjets in Oost-Europa zie Keith Lowe, *Savage Continent* (Londen: Viking, 2012), p. 55.
20. Nancy Arnot Harjan, geciteerd in Terkel, *The Good War*, p. 560.
21. Yvette Levy, geciteerd in William I. Hitchcock, *Liberation* (Londen: Faber & Faber, 2008), p. 307.
22. Aaron William Moore, *Writing War: Soldiers Record the Japanese Empire* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013), pp. 200, 210-214.
23. Robert Ross Smith, *Triumph in the Philippines* (Washington, DC: Office of the Chief of Military History Department of the Army, 1963), pp. 306-307. Het cijfer van honderdduizend Filipijnen is vermoedelijk te hoog, maar nauwkeurige aantallen zijn nooit vastgesteld: zie Jose Ma. Bonifacio M. Escoda, *Warsaw of Asia: The Rape of Manila* (Quezon City: Giraffe Books, 2000), p. 324.
24. Carmen Guerrero Nakpil, geciteerd in Alfonso J. Aluit, *By Sword and Fire: The Destruction of Manila in World War II, 3 February - 3 March 1945* (Manila: National Commission for Culture and the Arts, 1994), p. 397.
25. Zie bijvoorbeeld speciale rede van president Harry S. Truman tot het Congres, 19 juli 1950; zijn radio- en tv-toespraken tot het volk op 1 september 1950 en 15 december 1950; zijn toespraak tot de Algemene Vergadering van de VN, 24 oktober 1950; en zijn State of the Union-toespraak, 8 januari 1951: alle online beschikbaar op The American Presidency Project: www.presidency.ucsb.edu.
26. President John F. Kennedy, 'The Vigor We Need', *Sports Illustrated*, 16 juli 1962; opmerkingen van president Lyndon B. Johnson over de postume uitreiking van de Congressional Medal of Honor aan Daniel Fernandez, 6 april 1967, online beschikbaar op www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=28190.
27. Nataliya Danilova, *The Politics of War Commemoration in the UK and Russia* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015), pp. 20-21.

28. Toespraak van president Ronald Reagan op veertigste verjaardag van D-day, 6 juni 1984, online beschikbaar op www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=40018.
29. Opmerkingen van president George W. Bush voor de Algemene Vergadering van de VN in New York, 10 november 2001: speech online beschikbaar op www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=58802.
30. Opmerkingen van president George W. Bush bij een herdenkingsceremonie bij de zestigste verjaardag van de aanval op Pearl Harbor in Norfolk, Virginia, 7 december 2001, speech online beschikbaar op www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=63634.
31. Toespraken tijdens een diner dat werd aangeboden door de Mexicaanse president Vicente Fox in Monterrey, 22 maart 2002; welkomstwoord tot de Britse minister-president Tony Blair in Crawford, Texas, 6 april 2002; persconferentie met president Vladimir Poetin, 24 mei 2002; toespraak op het Virginia Military Institute, 17 april 2002; toespraak over ‘mededogend conservatisme’ in San Jose, Californië, 30 april 2002. Al deze toespraken zijn online beschikbaar op www.presidency.ucsb.edu/ws/.
32. Opmerkingen tijdens een Memorial Day-ceremonie in Colleville-sur-Mer, 27 mei 2002, online beschikbaar op www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=73018.
33. Zie bijvoorbeeld Poetins toespraak i.v.m. V-E Day, 9 mei 2005, <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/4528999.stm>.
34. Zie president Hu Jintao’s ‘Speech at a Meeting Marking the 60th Anniversary of the Victory of the Chinese People’s War of Resistance against Japanese Aggression and the World Anti-fascist War’, www.china.org.cn/english/2005/Sep/140771.htm.
35. Lowe, *Savage Continent*, pp. 61-63 en passim.

Hoofdstuk 3 – Monsters

1. Sigmund Freud, *Civilization and Its Discontents* (Harmondsworth: Penguin, 2002), p. 50. Zie ook Hanna Segal, ‘From Hiroshima to the Gulf War and After: A Psychoanalytic Perspective’, in Anthony Elliott en Stephen Frosh (red.), *Psychoanalysis in Contexts: Paths Between Theory and Modern Culture* (Londen en New York: Routledge, 1995), p. 194.
2. Mark Bryant, *World War II in Cartoons* (Londen: Grub Street, 1989), pp. 77, 90, 83, 99, 83; John W. Dower, *War Without Mercy: Race and Power in the Pacific War* (New York:

Pantheon, 1986), pp. 192, 196, 242; Roger Moorhouse, *Berlin at War* (Londen: Bodley Head, 2010), p. 371.

3. 'This is the Enemy'-afbeeldingen, weergegeven in Sam Keen, *Faces of the Enemy: The Reflections of the Hostile Imagination: The Psychology of Enmity* (San Francisco: Harper & Row, 1986), pp. 33, 37; L.J. Jordaan, *Nachtmerrie over Nederland: Een herinneringsalbum* (Amsterdam: De Groene Amsterdammer, 1945), g.p.; Dower, *War Without Mercy*, pp. 93, 113.

4. Zie antisemitische nazipropagandaposters in België en Frankrijk: IWM PST 8359; IWM PST 6483; IWM PST 8358; IWM PST 3142. Zie ook cartoons van David Low 'Rendezvous' en 'He must have been mad', *Evening Standard*, 20 september 1939 en 15 mei 1941; cartoon Vicky 'Sabotage in Nederland', *Vrij Nederland*, 24 augustus 1940; Arthur Szyk, *The New Order* (New York: G.P. Putnam's Sons, 1941), passim; Duitse propagandapostkaart en Sovjetafbeeldingen van Hitler en Himmler in Bryant, *World War II in Cartoons*, pp. 43, 77, 98, 131; Keen, *Faces of the Enemy*, pp. 33, 74, 76, 77, 127.

5. Dower, *War Without Mercy*, pp. 192, 241; chinese posters.net/posters/d25-201.php 'As long as the Japanese dwarves have not been vanquished, the struggle will not stop'; chinese posters.net/posters/pc-1938-005.php 'As the invasion by the Japanese dwarves does not stop for a day...'; 'Defeat Japanese imperialism', International Institute of Social History, Landsberger Collection D25/197.

6. Keith Lowe, *Savage Continent* (Londen: Viking, 2012), p. 118; Bryant, *World War II in Cartoons*, pp. 14, 26, 115; Jordaan, *Nachtmerrie over Nederland*, g.p.

7. Ilya Ehrenburg, in *Krasnaya Zvezda*, 13 augustus 1942; geciteerd in Alexander Werth, *Russia at War* (Londen: Barrie & Rockliff, 1964), p. 414.

8. Dower, *War Without Mercy*, pp. 89-91, 242-243.

9. Hydraposter van de Sovjets, IWM PST 5295; Duitse poster vliegende skeletten IWM PST 3708; Britse cartoon van Duitsland als gevleugelde demon, *Punch*, 6 november 1939; voor Duitsland als robot, weerwolf en Ruiters van de Apocalyps, zie Jordaan, *Nachtmerrie over Nederland*; voor de Verenigde Staten als Magere Hein en Frankenstein, zie Bryant, *World War II in Cartoons*, pp. 77, 124. Zie ook Dower, *War Without Mercy*, pp. 244-261.

10. Omslag *Collier's*, 12 december 1942; omslag *Manga*, februari 1943.

11. Jordaan, *Nachtmerrie over Nederland*, g.p.; Bryant, *World War II in Cartoons*, p. 85. Zie ook Keen, *Faces of the Enemy*, p. 45.
12. Zie bijvoorbeeld, Dower, *War Without Mercy*, p. 73.
13. Robert Rasmus, geciteerd in Studs Terkel, *'The Good War': An Oral History of World War Two* (Londen: Hamish Hamilton, 1984), pp. 44-45; zie ook Keen, *Faces of the Enemy*, p. 26.
14. Dower, *War Without Mercy*, pp. 302-305; toespraak van president William J. Clinton tijdens herdenking v- E Day, 8 mei 1995, online beschikbaar op www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=51328&st=&st1.
15. Pamflet geciteerd in Eugene Davidson, *The Death and Life of Germany* (Londen: Jonathan Cape, 1959), p. 81.
16. Hans Fredrik Dahl, 'Dealing with the Past in Scandinavia', in Jon Elster (red.), *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy* (New York: Cambridge University Press, 2006), p. 151.
17. Charles de Gaulle, 13 oktober 1945, geciteerd in Davidson, *The Death and Life of Germany*, p. 82.
18. Lowe, *Savage Continent*, p. 131; Derek Sayer, *The Coasts of Bohemia* (Princeton University Press, 1998), p. 240; Tomáš Staněk, *Odsun Němců z Československa, 1945-1947* (Praag: Academia/Naše vojsko, 1991), p. 59.
19. Motoe Terami-Wada, *The Japanese in the Philippines 1880s - 1980s* (Manila: National Historical Commission of the Philippines, 2010), pp. 118-137. Karakterisering in Engelstalige fictie zijn milder, maar spreken desondanks vaak over Japanse wreedheden in de oorlog: zie Ronald D. Klein, *The Other Empire: Literary Views of Japan from the Philippines, Singapore, and Malaysia* (Quezon City: University of the Philippines Press, 2008), pp. 10-15.
20. Yukawa Morio, geciteerd in Nakano Satoshi, 'The Politics of Mourning', in Ikehata Setsuho en Lydia N. Yu-Jose (red.), *Philippines-Japan Relations* (Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2003), p. 337.
21. Klein, *The Other Empire*, pp. 176-179.

22. Sung-Hwa Cheong, *The Politics of Anti-Japanese Sentiment in Korea* (Westport, CT: Greenwood Press, 1991), pp. 135-143; Kim Jinwung, *A History of Korea* (Bloomington: Indiana University Press, 2012), p. 449.
23. 'Japan-Bashers Try to Turn a Trade War into a Race War', *Chicago Tribune*, 23 juli 1989; 'The Danger from Japan', *The New York Times Magazine*, 28 juli 1985; 'Yellow Peril Reinfests America', *Wall Street Journal*, 7 april 1989; zie ook Dower, *War Without Mercy*, pp. 313-314.
24. Michael Berry, 'Cinematic Representations of the Rape of Nanking', in Peter Li (red.), *Japanese War Crimes* (New Brunswick, NJ: Transaction Books, 2009), p. 203; <http://cinemascope.com/features/features-a-matter-of-life-and-death-lu-chuan-and-post-zhuxuanlu-cinema-by-shelly-kraicer/>. Zie ook Wu Ziniu's *Don't Cry, Nanjing* (1995), Lu Chuans *City of Life and Death* (2009) en de filmhit van Zhang Yimou, *The Flowers of War* (2011).
25. Zie 'China and Japan: Seven Decades of Bitterness', www.bbc.co.uk/news/magazine-25411700; 'China Mulls Holidays Marking Japanese Defeat and Nanjing Massacre', www.bbc.co.uk/news/world-asia-26342884; 'China ratifies national memorial day for Nanjing Massacre victims', <http://english.peopledaily.com.cn/90785/8549181.html>.
26. 'Czech Poll Descends into Anti-German Insults', *Financial Times*, 25 januari 2013; 'Nationalistische Kampagne bringt Zeman auf die Burg', *Die Welt*, 26 januari 2013; 'Konjunktur für antideutsche Polemik in Europa', *Die Welt*, 27 januari 2013.
27. *Dimokratia*, 9 februari 2012.
28. *Il Giornale*, 3 augustus 2012.
29. Eric Frey, *Das Hitler Syndrom* (Frankfurt-am-Main: Eichborn, 2005), pp. 29, 54, 70, 80, 150 en passim.
30. 'Congress MP Compares Narendra Modi to Hitler and Pol Pot', *Times of India*, 7 juni 2013; 'Kevin's Sister Crusades Against Gays', *The Australian*, 14 juli 2011.
31. 'The New Furor', *Philadelphia Daily News*, 8 december 2015.
32. Michael Butter, *The Epitome of Evil: Hitler in American Fiction, 1939-2002* (New York: Palgrave Macmillan, 2009), passim.
33. Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York: HarperCollins, 1992). Daniel Goldhagen schreef zijn

bestseller *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (New York: Little, Brown, 1996) deels als een reactie op de claims van Browning.

34. Zie bijvoorbeeld de controversen omtrent de *Historikerstreit* in de jaren tachtig en de Prague Declaration on European Conscience and Communism uit 2008: Anon., *'Historikerstreit': Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung* (München: Piper, 1991) passim; Peter Novick, *The Holocaust in American Life* (New York: Mariner, 2000), pp. 9-10; Zvi Gitelman, 'Comparative and Competitive Victimization in the Post-Communist Sphere', in Alvin H. Rosenfield (red.), *Resurgent Antisemitism: Global Perspectives* (Bloomington: Indiana University Press, 2013), pp. 227-229.

35. Noda Masaaki, 'One Army Surgeon's Account of Vivisection on Human Subjects in China', vert. Paul Schalow, in Li (red.), *Japanese War Crimes*, pp. 142-144.

36. *Ibid.*, pp. 150-151.

37. *Ibid.*, p. 148.

38. Laurence Rees, interview met Yuasa in zijn *Their Darkest Hour* (Londen: Ebury Press, 2008), p. 214.

39. Masaaki, 'One Army Surgeon's Account', p. 156.

40. *Ibid.*, p. 160.

41. *Ibid.*, p. 135.

42. Hannes Heer, *'Hitler war's': Die Befreiung der Deutschen von ihrer Vergangenheit* (Berlijn: Aufbau, 2008), passim; Butter, *The Epitome of Evil*, p. 177.

43. Voor de alternatieve opvatting dat 'begrip' voor daders tot vrijstelling van schuld leidt, zie Arthur G. Miller, Amy M. Buddie en Jeffrey Kretschmar, 'Explaining the Holocaust: Does Social Psychology Exonerate the Perpetrators?', in Leonard S. Newman en Ralph Erber (red.), *Understanding Genocide* (New York: Oxford University Press, 2002), pp. 301-324.

44. Voor een goede inleiding op de enorme hoeveelheid bewijzen die aantonen dat ook ogenschijnlijk normale mensen wreedheden kunnen begaan, zie Olaf Jensen en Claus-Christian W. Szejnmann (red.), *Ordinary People as Mass Murderers* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008).

Hoofdstuk 4 – Martelaren

1. Otto Dov Kulka, *Landscapes of the Metropolis of Death* (Londen: Allen Lane, 2013), passim.
2. Ibid., pp. 82-83.
3. Ibid., pp. 23, 77.
4. Robert Jay Lifton, *Death in Life: Survivors of Hiroshima* (Harmondsworth: Pelican, 1971), vooral pp. 505-511.
5. Kulka, *Landscapes of the Metropolis of Death*, p. 80.
6. Hasia R. Diner, *We Remember with Reverence and Love: American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust, 1945-1962* (New York en Londen: New York University Press, 2009), passim.
7. Anne Karpf, *The War After* (Londen: Minerva, 1997), p. 5.
8. Zie Saul Friedländer, 'West Germany and the Burden of the Past: The Ongoing Debate', *Jerusalem Quarterly*, vol. 42 (1987), p. 16; Shlomo Sand, *The Invention of the Jewish People*, vert. Yael Lotan (Londen en New York: Verso, 2009), p. 285.
9. Keith Lowe, *Savage Continent* (Londen: Viking, 2012), pp. 13-16.
10. Andrew Roberts, *The Storm of War* (Londen: Allen Lane, 2009), p. 267; Diana Lary en Stephen MacKinnon (red.), *Scars of War: The Impact of Warfare on Modern China* (Vancouver: University of British Columbia Press, 2001), p. 6; Antony Beevor, *The Second World War* (Londen: Weidenfeld & Nicolson, 2012), p. 780.
11. Toespraak van president William J. Clinton tijdens herdenking van V-E Day, 8 mei 1995; online beschikbaar op www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=51328&st=&st1.
12. Al Newman van *Newsweek* en Amerikaanse legerrapporten over Buchenwald, geciteerd in William I. Hitchcock, *Liberation* (Londen: Faber & Faber, 2008), p. 299.
13. Brief van luitenant-generaal Sir Frederick Morgan aan viceminister van Buitenlandse Zaken, 14 september 1946, IWM Docs, 02/49/1; zie ook Ben Shephard, *The Long Road Home: The Aftermath of the Second World War* (Londen: Bodley Head, 2010), pp. 295-299.
14. Lowe, *Savage Continent*, pp. 193-198.

15. Diennek Hondius, *Return: Holocaust Survivors and Dutch Anti-Semitism* (Westport, CT: Praeger, 2003), passim; Hitchcock, *Liberation*, pp. 271-272; János Pelle, *Az utolsó vadvadászat* (Boedapest, Pelikán, 1995), pp. 228-229; Shephard, *The Long Road Home*, p. 393.
16. Peter Novick, *The Holocaust in American Life* (New York: Mariner, 2000), pp. 86-90.
17. Leah Goldberg, geciteerd in Tom Segev, *1949: The First Israelis* (New York: Henry Holt, 1986), p. 138.
18. David Ben-Gurion, geciteerd in Tom Segev, *The Seventh Million* (New York: Hill & Wang, 1993), pp. 118-119.
19. Gideon Hausner, *Justice in Jerusalem* (Londen: Thomas Nelson, 1966), pp. 291-292.
20. Jean-Paul Sartre, *Anti-Semite and Jew*, vert. George J. Becker (New York: Schocken Books, 1948), pp. 83, 136; Evan Carton, 'The Holocaust, French Poststructuralism, the American Literary Academy, and Jewish Identity Politics', in Peter C. Herman (red.), *Historicizing Theory* (Albany: State University of New York Press, 2004), pp. 20-22.
21. Jean-Paul Bier, 'The Holocaust, West Germany and Strategies of Oblivion, 1947-1979', in Anson Rabinbach en Jack Zipes (red.), *Germans and Jews Since the Holocaust* (New York: Holmes & Meier, 1986), pp. 202-203; Alf Lüdtke, "'Coming to Terms with the Past": Illusions of Remembering, Ways of Forgetting Nazism in West Germany', *Journal of Modern History*, vol. 65, no. 3 (1993), pp. 544-546.
22. Phillip Lopate, geciteerd in Novick, *The Holocaust in American Life*, pp. 235-236.
23. Elie Wiesel, toespraak tijdens 28ste speciale zitting van de Algemene Vergadering van de VN, geciteerd in UN Press Release GA/10330, 24 januari 2005, zie www.un.org/News/Press/docs/2005/ga10330.doc.htm.
24. Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem* (Harmondsworth: Penguin, 1994), pp. 282-285, en reactie in Novick, *The Holocaust in American Life*, pp. 134-137.
25. John Sack, *An Eye for an Eye* (New York: Basic Books, 1993), en reactie in Lowe, *Savage Continent*, p. 182.
26. Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York: HarperCollins, 1992); Daniel Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (Londen: Little, Brown, 1996).

27. Zie bijvoorbeeld toespraak van Britse hoofd rabbijn Jonathan Sacks op Holocaust Memorial Day 2013, www.hmd.org.uk/resources/podcast/chief-rabbi-lord-sacks-speech-uk-commemoration-event-holocaust-memorial-day-2013.
28. Necrologie van Alice Herz-Sommer, *The Telegraph*, 24 februari 2014; necrologie van Leon Weinstein, *Los Angeles Times*, 4 januari 2012; necrologie van Sonia Weitz, *Boston Globe*, 25 juni 2010.
29. Toespraken van de Israëlische president Shimon Peres, 27 april 2014; paus Johannes Paulus II, 24 maart 2000; en de Amerikaanse president Barack Obama, 23 april 2012. Zie <http://mfa.gov.il/MFA/AboutIsrael/History/Holocaust/Pages/President-Peres-at-Holocaust-Remembrance-Day-ceremony-at-Yad-Vashem-27-Apr-2014.aspx>; www.natcath.org/NCR_Online/documents/YadVashem.htm; www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=100689.
30. Leon Wieseltier, Elie Wiesel, zeereerwaarde Paul Moore, jr. en Shalmi Barmore, allen geciteerd in Novick, *The Holocaust in American Life*, pp. 201, 211, 236.
31. Zoë Waxman, 'Testimonies as Sacred Texts: The Sanctification of Holocaust Writing', *Past and Present*, vol. 206, supplement 5 (2010), pp. 321-341; Novick, *The Holocaust in American Life*, pp. 201, 211; Michael Goldberg, *Why Should Jews Survive?* (New York: Oxford University Press, 1995), pp. 41-65.
32. Diverse belangrijke politici in de Verenigde Staten, onder wie Barack Obama, hebben gesproken over Amerikaanse troepen die Auschwitz hebben bevrijd. Hoewel ze dat in werkelijkheid niet hebben gedaan, komt zo'n uitspraak volledig overeen met het huidige mythologische denken: 'Amerika' vertegenwoordigt de held en 'Auschwitz' vertegenwoordigt de martelaar die door de held is gered.
33. Novick, *The Holocaust in American Life*, p. 11.
34. Paul S. Fiddes, *Past Event and Present Salvation: The Christian Idea of Atonement* (Londen: Darton, Longman & Todd, 1989), p. 218; Jürgen Moltmann, *The Crucified God*, vert. R.A. Wilson en John Bowden (Londen: SCM Press, 1974), pp. 273-274; kardinaal Jean-Marie Lustiger, 'The Absence of God? The Presence of God? A Meditation in Three Parts on Night', in Harold Bloom (red.), *Elie Wiesel's Night* (New York: Infobase, 2010), pp. 27-37; Franklin H. Littell, *The Crucifixion of the Jews* (New York: Harper & Row, 1975), passim; Gershon Greenberg, 'Crucifixion and the Holocaust: The Views of Pius XII and the Jews', in

- Carol Rittner en John K. Roth (red.), *Pope Pius XII and the Holocaust* (Londen: Continuum, 2002), pp. 137-153.
35. Voor een analyse van de vermeende lessen van de Holocaust zie Novick, *The Holocaust in American Life*, pp. 239-263.
36. Kulka, *Landscapes of the Metropolis of Death*, p. 80.
37. Werner Weinberg, *Self-Portrait of a Holocaust Survivor* (Jefferson, NC: McFarland & Co., 1985), p. 152.
38. Voor een uitstekende samenvatting van de Poolse nationale martelaarsmythe zie Geneviève Zubrzycki, 'Polish Mythology and the Traps of Messianic Martyrology', in Gérard Bouchard (red.), *National Myths: Constructed Pasts, Contested Presents* (Oxford: Routledge, 2013), pp. 110-132.
39. 28ste speciale zitting van de Algemene Vergadering van de VN, geciteerd in UN Press Release GA/10330, 24 januari 2005; zie www.un.org/News/Press/docs/2005/ga10330.doc.htm.
40. Thomas Kühne, 'Europe Exploits the Holocaust to Spread Its Message of Tolerance', *The Guardian*, 27 januari 2011.
41. Edna Aizenberg, 'Nation and Holocaust Narration: Uruguay's Memorial del Holocausto del Pueblo Judío', in Jeffrey Lesser en Raanan Rein (red.), *Rethinking Jewish-Latin Americans* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 2008), pp. 207-230.
42. Locksley Edmondson, 'Reparations: Pan-African and Jewish Experiences', in William F. S. Miles (red.), *Third World View of the Holocaust: Summary of the International Symposium* (Boston, MA: Northeastern University, 2002), p. 4.
43. Novick, *The Holocaust in American Life*, p. 13.
44. Ruth Amir, *Who is Afraid of Historical Redress?* (Boston, MA: Academic Studies Press, 2012), p. 239.

Hoofdstuk 5 – Het begin van de wereld

1. Takashi Nagai, *The Bells of Nagasaki*, vert. William Johnston (Tokio: Kodansha International, 1984), p. 82.
2. Ibid., p. 101.

3. Ibid., pp. 48, 60.
4. Voor Nagai als cultureel icoon in Japan in de jaren veertig en vijftig zie William Johnstons inleiding bij Nagai, *The Bells of Nagasaki*, p. xx; Paul Glynn, *A Song for Nagasaki* (Londen: Fount Paperbacks, 1990), pp. 202-250; en John Dower, *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II* (New York: W.W. Norton, 2000), pp. 197-198.
5. Glynn, *A Song for Nagasaki*, pp. 188-190.
6. Nanbara Shigeru, naoorlogse president van de Keizerlijke Universiteit Tokio, toespraak tot studenten, november 1945, geciteerd in Dower, *Embracing Defeat*, p. 488.
7. Dower, *Embracing Defeat*, pp. 497-500.
8. Ibid., pp. 493-494.
9. ‘South Korean Court Tells Japanese Company to Pay for Forced Labor’, *The New York Times*, 30 juli 2013; ‘Chinese Families Suing Japan Inc. for War Redress in Bigger Numbers’, *Japan Times*, 13 mei 2014; ‘Unfinished Business’, *Foreign Policy*, 28 juni 2010. Zie ook Dower, *Embracing Defeat*, pp. 531-534.
10. Zie het verhaal van Tsuji Masanobu in Dower, *Embracing Defeat*, p. 513. Zie ook pp. 464-465 en 508-521.
11. Noda Masaaki, ‘One Army Surgeon’s Account of Vivisection on Human Subjects in China’, in Peter Li (red.), *Japanese War Crimes* (New Brunswick, NJ: Transaction Books, 2009), pp. 135-138. Voor een langere uiteenzetting over dit thema zie Noda Masaaki, *Senso to Zaiseki* (Tokio: Iwanami Shoten, 1998).
12. Zie Harry S. Truman, proclamatie 2660, ‘Victory in the East’, 16 augustus 1945, www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=12388&st=&st1.
13. Graeme Gill, *Symbols and Legitimacy in Soviet Politics* (Cambridge University Press, 2011), pp. 198-200.
14. Toespraak van Gustáv Husák bij de opening van de tentoonstelling ‘Tsjecho-Slowakije 1985’ in Moskou, 31 mei 1985, geciteerd in Foreign Broadcast Information Service, *East Europe Report JPRS-EPS -85-070* (Arlington, VA: Joint Publications Research Service, 25 juni 1985), p. 7; Tito’s declaratie van Democratisch Federaal Joegoslavië, 9 maart 1945, in Fabijan Trgo (red.), *The National Liberation War and Revolution in Yugoslavia (1941-1945): Selected Documents* (Belgrado: Military History Institute of the Yugoslav People’s Army, 1982), p.

711; Kurt Hager, 'Der Sozialismus ist Unbesiegbar', *Einheit*, vol. 40, nrs. 4-5 (1985), pp. 313-318.

15. Prokop Murra, 'Order of the Day', Tirana, 9 mei 1985, geciteerd in Joint Publications Research Service, *East Europe Report JPRS-EPS-85-072* (Arlington, VA: Joint Publications Research Service, 1 juli 1985), p. 1.

16. Rouwen werd in Oost-Duitsland dan ook officieel ontmoedigd. Zie 'Appeal on the 40th Anniversary of the Victory over Hitler Fascism and of the Liberation of the German People', in *Neues Deutschland*, 11 januari 1985, p. 1.

17. Nehru's Independence Resolution, 13 december 1946, in Mushirul Hasan (red.), *Nehru's India: Select Speeches* (New Delhi: Oxford University Press, 2007), p. 32.

18. Soekarno, toespraak bij de geboorte van Pantja Sila, 1 juni 1945, in Sukarno, *Toward Freedom and the Dignity of Man: A Collection of Five Speeches by President Sukarno of the Republic of Indonesia* (Jakarta: Department of Foreign Affairs, 1961), p. 20.

19. Nehru, toespraak over India's lidmaatschap van het Britse gemenebest, 16 mei 1949, in Hasan (red.), *Nehru's India*, p. 87.

20. Ferhat Abbas, geciteerd in Benjamin Stora en Zakya Daoud, *Ferhat Abbas: une utopie algérienne* (Parijs: Denoël, 1995), p. 133.

21. Keith Lowe, *Savage Continent* (Londen: Viking, 2012), passim.

22. Zie bijvoorbeeld de film van Roberto Rossellini, *Germania, Anno Zero* (1948).

23. Toespraak van Romano Prodi, president van de Europese Commissie, 'The New Europe and Japan', Tokyo, 19 juli 2000, europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-00-277_en.htm.

24. Zie de Schuman-declaratie: http://europa.eu/about-eu/basic-information/symbols/europe-day/schuman-declaration/index_en.htm.

25. Verklaring tot de Amerikaanse Senaatscommissie voor Buitenlandse Zaken, 9 april 1953, in Konrad Adenauer, *Journey to America: Collected Speeches, Statements, Press, Radio and TV Interviews* (Washington, DC: Press Office German Diplomatic Mission, 1953), p. 51; en Konrad Adenauer, *World Indivisible: With Liberty and Justice for All*, vert. Richard en Clara Winston (New York: Harper & Bros, 1955), p. 6.

26. Vincent Della Sala, 'Myth and the Postnational Polity: The Case of the European Union', in Gérard Bouchard (red.), *National Myths* (Oxford: Routledge, 2013), p. 161.

27. Toespraak van secretaris-generaal van de VN, Ban Ki-moon, Staatsuniversiteit Moskou, 10 april 2008, <https://www.un.org/sg/en/content/sg/statement/2008-04-10/secretary-generals-address-moscow-state-university>; algemeen vicesecretaris van de VN voor Communicatie en Openbare Informatie, Shashi Tharoor, geciteerd in *World Chronicle*, no. 980 (8 juni 2005), p. 2; verklaringen van de Fransman Michel Barnier, de Nederlander Max van der Stoep en de Bulgaar Stefan Tavorov in de 28ste speciale zitting van de Algemene Vergadering van de VN, geciteerd in UN Press Release GA/10330, 24 januari 2005, zie www.un.org/News/Press/docs/2005/ga10330.doc.htm.

28. Jawaharlal Nehru, toespraak tot de grondwetgevende vergadering van India, 16 mei 1949, in Hasan (red.), *Nehru's India*, p. 82.

Hoofdstuk 6 – Wetenschap

1. Voor een korte biografie van Eugene Rabinowitch, geschreven door zijn zoon, zie Alexander Rabinowitch, 'Founder and Father', *Bulletin of the Atomic Scientists*, vol. 61, no. 1 (2005), pp. 30-37.
2. Eugene Rabinowitch, geciteerd in Robert Jungk, *Brighter Than a Thousand Suns*, vert. James Cleugh (Londen: Victor Gollancz, 1958), p. 183.
3. Voor de volledige tekst van het Franck-rapport, zie *ibid.*, pp. 335-346.
4. Geciteerd in Josh Schollmeyer, 'Minority Report', *Bulletin of the Atomic Scientists*, vol. 61, no. 1 (2005), p. 39.
5. Rabinowitch, 'Founder and Father', p. 36.
6. Eugene Rabinowitch, 'Five Years After', *Bulletin of the Atomic Scientists*, vol. 7, no. 1 (1951), p. 3.
7. Hans M. Kristensen en Robert S. Norris, 'Global Nuclear Weapons Inventories, 1945-2013', *Bulletin of the Atomic Scientists*, vol. 69, no. 5 (2013), p. 75.
8. Eugene Rabinowitch, *The Dawn of a New Age* (University of Chicago Press, 1963), p. 183.
9. E.B. White, redactioneel artikel, 18 augustus 1945, weergegeven in E.B. White, *The Wild Flag* (Boston, MA: Houghton Mifflin, 1946), p. 108; 'The Bomb', *Time*, 20 augustus 1945; William L. Laurence, *Dawn Over Zero* (Londen: Museum Press, 1947), p. 227.
10. *The New York Times*, 29 september 1945.

11. *The New York Times*, 26 september 1945.
12. Raymond Gram Swing, *Coronet*, en *New York Herald Tribune*, allen geciteerd in Paul Boyer, *By the Bomb's Early Light* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1994), pp. 33, 136 en 109.
13. Gerald Wendt, 'What Happened in Science', in Jack Goodman (red.), *While You Were Gone: A Report on Wartime Life in the United States* (New York: Simon & Schuster, 1946), pp. 253-254.
14. Geciteerd in Boyer, *By the Bomb's Early Light*, p. 143; zie ook pp. 145-149.
15. Zie Jean-Paul Sartre, 'The Liberation of Paris: An Apocalyptic Week', in Ronald Aronson en Adrian van den Hoven (red.), *We Have Only This Life to Live: The Selected Essays of Jean-Paul Sartre* (New York: New York Review of Books, 2013), p. 117; Albert Einstein, 'A Reply to the Soviet Scientists', *Bulletin of the Atomic Scientists*, vol. 4, no. 2 (1948), p. 37; en 'Gen. Spaatz on Atomic Warfare', *Life*, 16 augustus 1948, p. 104.
16. *Picture Post*, 25 augustus 1945.
17. Zie in de *Illustrated Weekly of India*, Autolycus, 'As I See It', 19 augustus 1945; 'Journey to the Moon: Atomic Power Might Make Idle Dreams Come True One Day!', 2 september 1945; 'Atomic Power in Industry', 18 november 1945.
18. Zie de artikelen van Dolores L. Augustine, Dick van Lente, Hirofumi Utsumi en Sonja D. Schmid in Dick van Lente (red.), *The Nuclear Age in Popular Media: A Transnational History, 1945-1965* (New York: Palgrave Macmillan, 2012).
19. Roslynn D. Haynes, *From Faust to Strangelove: Representations of the Scientist in Western Literature* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994), passim.
20. Zie de cijfers van het 2002 International Symposium on Crimes of Bacteriological Warfare, geciteerd in Brian J. Ford, *Secret Weapons: Technology, Science and the Race to Win World War II* (Oxford: Osprey, 2011), p. 173.
21. *Ibid.*, pp. 45-52, 115-161.
22. W.H. Helfand et al., 'Wartime Industrial Development of Penicillin in the United States', in John Parascandola (red.), *The History of Antibiotics: A Symposium* (Madison, WI: American Institute of the History of Pharmacy, 1980), pp. 40, 50-51.

23. *Straits Times* (Singapore), 20 september 1945 en 9 oktober 1945; Thomas R. Dunlap, *DDT: Scientists, Citizens, and Public Policy* (Princeton University Press, 1981), pp. 17, 60-63.
24. Ford, *Secret Weapons*, pp. 270-274.
25. Ibid., pp. 250-258; Don Murray, 'Percy Spencer and His Itch to Know', *Reader's Digest* (US), augustus 1958, p. 114.
26. 'Harry Coover, Super Glue's Inventor, Dies at 94', *The New York Times*, 27 maart 2011.
27. Gary Chapman, 'Hedy Lamarr's Invention Finally Comes of Age', *Los Angeles Times*, 31 januari 2000.
28. Nikolaj Boelganin, toespraak tot voltallig Centraal Comité, juli 1955, geciteerd in David Holloway, *Stalin and the Bomb* (New Haven, CT: Yale University Press, 1994), p. 356.
29. Sonja D. Schmid, 'Shaping the Soviet Experience of the Atomic Age: Nuclear Topics in *Ogonyok*', in Van Lente (red.), *The Nuclear Age in Popular Media*, p. 41.
30. Sovjetwetenschapper, geciteerd in *Illustrated Weekly of India*, 8 november 1959.
31. *Neue Berliner Illustrierte* en *Stern*, geciteerd in Dolores L. Augustine, 'Learning from War: Media Coverage of the Nuclear Age in the Two Germanies', in Van Lente (red.), *The Nuclear Age in Popular Media*, p. 89.
32. *Illustrated Weekly of India*, 19 augustus 1945, 14 juli 1946, 3 oktober 1946.
33. Boyer, *By the Bomb's Early Light*, pp. 115-116; George Gamow, *Atomic Energy in Cosmic and Human Life* (New York: Macmillan, 1946), p. 153; O.R. Frisch, *Meet the Atoms: A Popular Guide to Modern Physics* (New York: A.A. Wyn, 1947), pp. 220-221.
34. Jungk, *Brighter Than a Thousand Suns*, pp. 217-218; Kai Bird en Martin J. Sherwin, *American Prometheus: The Triumph and Tragedy of J. Robert Oppenheimer* (New York: Random House, 2005).
35. Joel Shurkin, *Broken Genius: The Rise and Fall of William Shockley, Creator of the Electronic Age* (Basingstoke: Macmillan, 2006), pp. 65, 95-99; J. Robert Oppenheimer, 'Physics in the Contemporary World', *Bulletin of the Atomic Scientists*, vol. 4, no. 3 (1948), p. 65.
36. Eugene Rabinowitch, 'The Labors of Sisyphus', *Bulletin of the Atomic Scientists*, vol. 7, no. 10 (1951), p. 291.

37. Ernst Chain, 'A Short History of the Penicillin Discovery from Fleming's Early Observations in 1929 to the Present Time', in Parascandola (red.), *The History of Antibiotics*, pp. 22-23.
38. Voor een bespreking van deze kwesties zie in het bijzonder P.W. Bridgman, 'Scientists and Social Responsibility', *Bulletin of the Atomic Scientists*, vol. 4, no. 3 (1948), en discussie achteraf, pp. 69-75; deze kwesties komen in de eerste tien jaargangen van het tijdschrift echter herhaaldelijk aan bod.
39. Oppenheimer, 'Physics in the Contemporary World', p. 66.
40. Dr. Theodor Hauschke, geciteerd in Jungk, *Brighter Than a Thousand Suns*, p. 231.
41. Zie Boyer, *By the Bomb's Early Light*, pp. 181-195.

Hoofdstuk 7 – Geplande Utopia's

1. Alan Milward, *War, Economy and Society, 1939-1945* (Berkeley en Los Angeles: University of California Press, 1977), pp. 284-286.
2. Theodor Adorno, *Minima Moralia*, vert. E.F.N. Jephcott (Londen: Verso, 2005), p. 54.
3. Giancarlo's levensverhaal is hoofdzakelijk gebaseerd op Benedict Zucchi, *Giancarlo De Carlo* (Oxford: Butterworth Architecture, 1992), vooral pp. 157-173, en John McKean, *Giancarlo De Carlo: Layered Places* (Stuttgart en Londen: Edition Axel Menges, 2004), vooral pp. 202-204.
4. McKean, *Giancarlo De Carlo*, p. 202.
5. Ibid., p. 202.
6. Ibid., p. 203.
7. Keith Lowe, *Savage Continent* (Londen: Viking, 2012), p. 10; UN Archives, UNRRA-foto's 1202, 1204, en s-0800-0016-01-17.
8. Tony Judt, *Postwar* (Londen: Pimlico, 2005), p. 17.
9. UK National Archives, CAB 21/2110; Lowe, *Savage Continent*, pp. 6-7, 400-401; Judt, *Postwar*, pp. 16-17; John W. Dower, *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II* (New York: W.W. Norton, 2000), p. 47; Pankaj Mishra, 'Land and Blood', *New Yorker*, 25 november 2013.

10. Tussen 1945 en 1970 groeide de wereldbevolking met zo'n 50 procent, maar de stedelijke bevolking verdubbelde ongeveer: zie Department of Economic and Social Affairs van de VN, 'World Urbanization Prospects: The 2011 Revision', Working Paper no. ST/ESA/SER.A /322, p. 4.
11. Sigfried Giedion, *Space, Time & Architecture*, 5de dr. (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008), pp. 819, 822; Le Corbusier, *The Radiant City* (Londen: Faber & Faber, 1967), p. 96.
12. Paul Morand, 'Nouveau style', *Voix Française*, 19 maart 1943; geciteerd in Pierre Le Goïc, *Brest en reconstruction* (Presses Universitaires de Rennes, 2001), p. 129.
13. Paul Schmitthenner, geciteerd in Jörn Düwel en Niels Gutschow (red.), *A Blessing in Disguise* (Berlijn: Dom, 2013), p. 163; en Konstanty Gutschow, geciteerd in Spiegel Online, 'Out of the Ashes: A New Look at Germany's Postwar Reconstruction', www.spiegel.de/international/germany/out-of-the-ashes-a-new-look-at-germany-s-postwar-reconstruction-a-702856-2.html. Zie ook Jeffrey M. Diefendorf, *In the Wake of the War* (New York: Oxford University Press, 1993), pp. 188-189.
14. Stanisław Jankowski, 'Warsaw: Destruction, Secret Town Planning, 1939-1944, and Postwar Reconstruction', in Jeffrey M. Diefendorf (red.), *Rebuilding Europe's Bombed Cities* (Basingstoke: Macmillan, 1990), p. 81.
15. Julian Huxley, voorwoord in Flora Stephenson en Phoebe Pool, *A Plan for Town and Country* (Londen: The Pilot Press, 1944), p. 7. Zie ook Patrick Abercrombie, *The Greater London Plan 1944* (Londen: HMSO, 1945), p. 1.
16. Cabinet Committee on the Reconstruction of Town and Country, geciteerd in Anthony Sutcliffe en Roger Smith, *History of Birmingham*, vol. 3: *Birmingham, 1939-1970* (Londen: Oxford University Press voor Birmingham City Council, 1974), p. 464; Frank H. Rushford, *City Beautiful: A Vision of Durham* (Durham County Advertiser, 1944); J. B. Morrell, *The City of Our Dreams* (Londen: St Anthony's Press, 1955).
17. Thomas Sharp, *Exeter Phoenix* (Londen: Architectural Press, 1946), p. 134.
18. James Watson en Patrick Abercrombie, *A Plan for Plymouth* (Plymouth: Underhill, 1943), p. 11.
19. Catherine Bauer, 'The County of London Plan – American Reactions: Planning is Politics – But are Planners Politicians?', *Architectural Review*, vol. 96, no. 574 (1944), p. 81.

20. Diefendorf, *In the Wake of War*, p. 183.
21. Brochure van de National Association of Real Estate Boards gepubliceerd in 1944, geciteerd in Friedhelm Fischer, 'German Reconstruction as an International Activity', in Diefendorf (red.), *Rebuilding Europe's Bombed Cities*, pp. 133-134.
22. Le Corbusier, *The Athens Charter* (New York: Viking, 1973), p. 54.
23. José Luis Sert, *Can Our Cities Survive?* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1944), pp. 246-249.
24. Lewis Mumford, *The Culture of Cities* (Londen: Secker & Warburg, 1940), pp. 296, 298, 330.
25. Ebenezer Howard, *To-morrow: A Peaceful Path to Real Reform* (Londen: Swan Sonnenschein, 1898), p. 10. Voor een bespreking van Howards nalatenschap zie Stephen V. Ward (red.), *The Garden City* (Londen: E & FN Spon, 1992); en Stanley Buder, *Visionaries and Planners: The Garden City Movement and the Modern Community* (New York: Oxford University Press, 1990).
26. Frank Lloyd Wright, *Modern Architecture: Being the Kahn Lectures for 1930* (Princeton University Press, 2008), p. 112.
27. Frank Lloyd Wright, *The Disappearing City* (New York: William Farquhar Payson, 1932), p. 17; zie ook inleiding van Neil Levine op Wrights *Modern Architecture*, p. xlix. Voor de discussie over de voordelen van bevolkingsspreiding als verdediging tegen kernaanvallen zie *Bulletin of the Atomic Scientists*, vol. 7, no. 9 (1951), pp. 242-244.
28. Sert, *Can Our Cities Survive?*, p. 210.
29. Giedion, *Space, Time & Architecture*, p. 822.
30. Karl Marx en Friedrich Engels, *The Communist Manifesto* (Harmondsworth: Penguin, 1985), p. 105. Zie ook Robert H. Kargon en Arthur P. Molella, *Invented Edens: Techno-Cities of the Twentieth Century* (Cambridge, MA: MIT Press, 2008), p. 27; en Owen Hatherley, *Landscapes of Communism* (Londen: Allen Lane, 2015), pp. 11, 13.
31. Klaus von Beyme, 'Reconstruction in the German Democratic Republic', in Diefendorf (red.), *Rebuilding Europe's Bombed Cities*, p. 193.
32. Hatherley, *Landscapes of Communism*, p. 20.
33. Mumford, *The Culture of Cities*, p. 403; Le Corbusier, *The Athens Charter*, pp. 103-104.

34. Wright, *The Disappearing City*, pp. 28, 44.
35. Syrkus, geciteerd in Katrin Steffen en Martin Kohlrausch, 'The Limits and Merits of Internationalism: Experts, the State and the International Community in Poland in the First Half of the Twentieth Century', *European Review of History*, vol. 16, no. 5 (2009), p. 723.
36. Le Corbusier, *The Radiant City*, p. 118.
37. McKean, *Giancarlo De Carlo*, p. 203.
38. Zucchi, *Giancarlo De Carlo*, p. 158.
39. Giancarlo De Carlo in *Casabella Continuità in 1954*, geciteerd in Zucchi, *Giancarlo De Carlo*, p. 15.
40. Zucchi, *Giancarlo De Carlo*, p. 161.
41. Ibid., pp. 10, 13.
42. Ibid., p. 10.
43. Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (New York: Jonathan Cape, 1962); Oscar Newman, *Defensible Space* (Londen: Macmillan, 1972).
44. Zie Emrys Jones, 'Aspects of Urbanization in Venezuela', *Ekistics*, vol. 18, no. 109 (1964), pp. 420-425; Alice Coleman, *Utopia on Trial* (Londen: Hilary Shipman, 1985), p. 17.
45. Lewis Silkin, geciteerd in Buder, *Visionaries and Planners*, p. 186.
46. Michael Young en Peter Willmott, *Family and Kinship in East London* (Harmondsworth: Penguin, 2007), pp. 197-199; Buder, *Visionaries and Planners*, pp. 188-189.
47. Lewis Mumford, geciteerd in Buder, *Visionaries and Planners*, p. 203.
48. Zucchi, *Giancarlo De Carlo*, p. 169.
49. McKean, *Giancarlo De Carlo*, p. 204.
50. Judt, *Postwar*, pp. 70-71.
51. Adviescommissie voor het Japans ministerie van Buitenlandse Zaken, geciteerd in Dower, *Embracing Defeat*, p. 539. Zie ook noot 34 op p. 646.
52. Jawaharlal Nehru, radiotoespraak tot de natie, 31 december 1952, geciteerd in Mushirul Hasan (red.), *Nehru's India: Select Speeches* (New Delhi: Oxford University Press, 2007), p. 160.

53. F. A. Hayek, *The Road to Serfdom* (Londen: Routledge, 1944).

54. R. M. Hartwell, *A History of the Mont Pelerin Society* (Indianapolis: Liberty Fund, 1995), pp. 18-19.

Hoofdstuk 8 – Gelijkheid en diversiteit

1. Voor het verhaal van Françoise Leclercq zie haar toespraak tot de conferentie van l'Union des femmes françaises op 23 november 1975, weergegeven in Union des femmes françaises, *Les femmes dans la Résistance* (Monaco: Éditions du Rocher, 1977), pp. 168-170.

2. Documentaire film: *2ème congrès de l'Union des femmes françaises*, beschikbaar in de Ciné-Archives van de Parti communiste français mouvement ouvrier et démocratique, www.cinearchives.org/Catalogue-d-exploitation-494-132-0-0.html.

3. Madeleine Dreyfus van de Oeuvre de secours aux enfants en Madeleine Barot van Cimade: zie Caroline Moorehead, *Village of Secrets* (Londen: Chatto & Windus, 2014), passim.

4. Mireille Albrecht, *Berty* (Parijs: Robert Laffont, 1986), pp. 169-333; Siân Rees, *Lucie Aubrac* (Londen: Michael O'Mara, 2015), pp. 135-155; Charlotte Delbo, *Convoy to Auschwitz: Women of the French Resistance* (Boston, MA: Northeastern University Press, 1997), passim.

5. Jane Slaughter, *Women and the Italian Resistance, 1943-1945* (Denver: Arden Press, 1997), pp. 33, 58.

6. Jelena Batinić, *Women and Yugoslav Partisans* (New York: Cambridge University Press, 2015), pp. 260-262.

7. Vina A. Lanzona, *Amazons of the Huk Rebellion* (Madison: University of Wisconsin Press, 2009), pp. 72-75; voor Indonesië zie verder, hoofdstuk 16.

8. Anna Krylova, *Soviet Women in Combat* (New York: Cambridge University Press, 2010), p. 145.

9. Geneviève Vailland, *Le travail des femmes* (Parijs: Jeune Patron, 1947), p. 9; Hanna Diamond, *Women and the Second World War in France, 1939-48: Choices and Constraints* (Harlow: Longman, 1999), p. 34.

10. Denise Breton, 'La Résistance, étape importante dans l'évolution de la condition féminine', in Union des femmes françaises, *Les femmes dans la Résistance*, pp. 227, 228, 233-234; citaat René Cerf-Ferrière: p. 230.
11. Anon., *A Woman in Berlin* (Londen: Virago, 2006), p. 62.
12. Robert Gildea, *Fighters in the Shadows* (Londen: Faber & Faber, 2015), p. 131.
13. Zie Nadjie Al-Ali, *Secularism, Gender and the State in the Middle East: The Egyptian Women's Movement* (Cambridge University Press, 2009), pp. 64, 73-74.
14. Saskia Wieringa, *Sexual Politics in Indonesia* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002), pp. 115-116, 252-255.
15. Francesca Miller, *Latin American Women and the Search for Social Justice* (Hanover, NH: University Press of New England, 1991), p. 143.
16. Zie Jadwiga E. Pieper Mooney, 'Fighting Fascism and Forging New Political Activism: The Women's International Democratic Federation (WIDF) in the Cold War', in Jadwiga E. Pieper Mooney en Fabio Lanza (red.), *De-Centering Cold War History* (Oxford: Routledge, 2013), pp. 52-53; en Francisca de Haan, 'Hoffnungen auf eine bessere Welt: Die frühen Jahre der Internationalen Demokratischen Frauenföderation (IDFF/WIDF) (1945-50)', *Feministische Studien*, vol. 27, no. 2 (2009), pp. 243-246.
17. René Cerf-Ferrière, *Chemin Clandestin* (Parijs: Julliard, 1968), p. 189. Zie ook Diamond, *Women and the Second World War in France, 1939-48*, pp. 179-185, die alternatieve interpretaties biedt.
18. Mary Zeiss Stange et al. (red.), *Encyclopedia of Women in Today's World*, vol. 1 (Los Angeles: Sage, 2011), pp. 1529-1531.
19. Simone de Beauvoir, *The Second Sex*, vert. H.M. Parshley (Londen: Picador, 1988), pp. 737, 741.
20. Diamond, *Women and the Second World War in France, 1939-48*, p. 55; Claire Duchon, *Women's Rights and Women's Lives in France, 1944-1968* (Londen: Routledge, 1994), pp. 64-65; Sarah Fishman, 'Waiting for the Captive Sons of France: Prisoner of War Wives, 1940-1945', in Margaret Higonnet et al. (red.), *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars* (New Haven, CT: Yale University Press, 1987), p. 193.
21. Jeanne Bohec, *La plastiqueuse à bicyclette* (Parijs: Mercure de France, 1975), p. 186.

22. Philip Morgan, *The Fall of Mussolini* (New York: Oxford University Press, 2007), p. 193.
23. ‘Merci de nous écrire’, *Elle*, 27 augustus 1946, p. 22; ‘L’aide aux mères de famille’, *Pour la vie*, no. 34 (1950); geciteerd in Duchén, *Women’s Rights and Women’s Lives in France, 1944-1968*, p. 67; Foulon-Lefrancs handboek over huishoudkunde, *La femme au foyer*, geciteerd *ibid.*, pp. 66, 68; zie ook pp. 65, 67, 101-102; Diamond, *Women and the Second World War in France, 1939-48*, pp. 162-163.
24. François Billoux, ‘À la Libération, une législation sociale favorable aux femmes’, Union des femmes françaises, *Les femmes dans la Résistance*, p. 251; Diamond, *Women and the Second World War in France, 1939-1948*, pp. 175-176.
25. Sharon Elise Cline, ‘Féminité à la Française: Femininity, Social Change and French National Identity, 1945-1970’, PhD-scriptie, University of Wisconsin-Madison, 2008, p. 144.
26. Duchén, *Women’s Rights and Women’s Lives in France, 1944-1968*, p. 54.
27. Madeleine Vincent, *Femmes: quelle libération?* (Parijs: Éditions sociales, 1976), pp. 29-30, 37-38.
28. Al-Ali, *Secularism, Gender and the State in the Middle East*, pp. 73-74; Wieringa, *Sexual Politics in Indonesia*, pp. 115-116, 252-255; Miller, *Latin American Women and the Search for Social Justice*, p. 143.
29. Zie de website van ILO: vooral www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:11300:0::NO::P11300_INSTRUMENT_ID:31224
5.
30. ‘Gender Pay Gap “May Take 118 Years to Close” – World Economic Forum’, BBC News, 19 november 2015, www.bbc.co.uk/news/world-europe-34842471.
31. Stange et al. (red.), *Encyclopedia of Women in Today’s World*, vol. 1, pp. 1529-1531; ‘Women in Saudi Arabia Vote for the First Time’, *The Washington Post*, 12 december 2015.
32. Toril Moi, ‘The Adulteress Wife’, *London Review of Books*, vol. 32, no. 3 (11 februari 2010), p. 4.
33. Column ‘My Day’, 16 februari 1962, in Eleanor Roosevelt, *My Day: The Best of Eleanor Roosevelt’s Acclaimed Newspaper Columns, 1936-1962*, red. David Emblidge (Boston, MA: Da Capo Press, 2001), p. 301.

34. Michella M. Marino, 'Mothers, Spy Queens, and Subversives: Women in the McCarthy Era', in Caroline S. Emmons (red.), *Cold War and McCarthy Era: People and Perspectives* (Santa Barbara, CA: ABC-Clio, 2010), p. 140.
35. Zie Mooney, 'Fighting Fascism', pp. 52-53; en De Haan, 'Hoffnungen auf eine bessere Welt', pp. 243-246.
36. Lynne Attwood, *Creating the New Soviet Woman* (Basingstoke: Macmillan, 1999), pp. 114, 150-155, 167; David K. Willis, *Klass: How Russians Really Live* (New York: St Martin's Press, 1985), pp. 155-182; Susan Bridger, 'Soviet Rural Women: Employment and Family Life', in Beatrice Farnsworth en Lynne Viola (red.), *Russian Peasant Women* (New York: Oxford University Press, 1992), pp. 271-293.
37. Valentina Pavlovna Tsjoedayeva, geciteerd in Svetlana Alexiyevich, *War's Unwomanly Face*, vert. Keith Hammond en Lyudmila Lezhneva (Moskou: Progress, 1988), pp. 189, 244.
38. De Beauvoir, *The Second Sex*, pp. 15-16.
39. Ibid., p. 639.
40. Moi, 'The Adulteress Wife', pp. 3-6.
41. Sakiko Fukuda-Parr, Terra Lawson-Remer en Susan Randolph, *Fulfilling Social and Economic Rights* (New York: Oxford University Press, 2015), p. 146.
42. Jean-Paul Sartre, *Anti-Semite and Jew*, vert. George J. Becker (New York: Schocken Books, 1948), oorspronkelijk gepubliceerd in het Frans in 1946.
43. Anatole Broyard, 'Portrait of the Inauthentic Negro', *Commentary*, vol. 10, no. 1 (1950), pp. 56-64; W.E.B. Du Bois, *The World and Africa/Color and Democracy* (New York: Oxford University Press, 2007), p. 13 – *The World and Africa* was oorspronkelijk gepubliceerd in 1947.
44. De Beauvoir, *The Second Sex*, pp. 14, 18, 23, 159, 706-707, 723.
45. Ibid., pp. 23-24.
46. Godfrey Hodgson, *America in Our Time* (Princeton University Press, 2005), p. 58.
47. Ronald Allen Goldberg, *America in the Forties* (Syracuse University Press, 2012), p. 103.
48. Geciteerd ibid., p. 103.

49. Leila J. Rupp, 'The Persistence of Transnational Organizing: The Case of the Homophile Movement', *American Historical Review*, vol. 116, no. 4 (2011), p. 1019.

50. Allan Bérubé, *Coming Out Under Fire: The History of Gay Men and Women in World War II* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2010), pp. 228, 244, 257.

51. Paul Ginsborg, 'The Communist Party and the Agrarian Question in Southern Italy, 1943-48', *History Workshop*, vol. 17 (1984), p. 89; Ilario Ammendolia, *Occupazione delle Terre in Calabria, 1945-1949* (Rome: Gangemi, 1990), pp. 22-28.

Hoofdstuk 9 – Vrijheid en saamhorigheid

1. Hans Bjerkholts verhaal is gebaseerd op drie bronnen: Gabriel Marcel (red.), *Fresh Hope for the World* (Londen: Longmans, Green & Co., 1960), pp. 79-91; en twee pamfletten van de hand van Bjerkholt zelf, 'The Revolution for Our Time' en 'Perche ho scelto il Riarmo morale', uit de Archives Cantonales Vaudoises in Zwitserland, PP746/2.1/71 en PP746/2.1/72.

2. Daniel Sack, *Moral Re-Armament: The Reinventions of an American Religious Movement* (New York: Palgrave Macmillan, 2009), pp. 190, 192.

3. Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (New York: Oxford University Press, 2011), pp. 177-178.

4. Keith Lowe, *Savage Continent* (Londen: Viking, 2012).

5. Émile Durkheim, *The Elementary Forms of the Religious Life*, vert. Joseph Ward Swain (Londen: George Allen and Unwin, 1915), pp. 225-226.

6. R. Ernest Dupuy en Trevor N. Dupuy, *The Harper Encyclopedia of Military History*, 4de dr. (New York: HarperCollins, 1993), pp. 1083, 1309.

7. Dagboek van Irena Grocher, over de bevrijding van Warschau, geciteerd in Michał Grynberg (red.), *Words to Outlive Us: Eyewitness Accounts from the Warsaw Ghetto* (Londen: Granta, 2003), p. 404.

8. Majoor Corrie Halliday, IWM Sound 15620, Reel 32; en kapitein-vlieger Frank Ziegler, geciteerd in Max Arthur, *Forgotten Voices of the Second World War* (Londen: Ebury Press, 2004), p. 473.

9. Kapitein John MacAuslan, IWM Sound 8225, Reel 4.

10. Emmanoeïl Kazakevitsj, geciteerd in Elena Zubkova, *Russia After the War*, vert. Hugh Ragsdale (Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1998), p. 28.
11. Jean-Paul Sartre, 'The Liberation of Paris: An Apocalyptic Week', in Ronald Aronson en Adrian van den Hoven (red.), *We Have Only This Life to Live: The Selected Essays of Jean Paul Sartre* (New York Review of Books, 2013), pp. 115-18; oorspronkelijk verschenen in *Clarté*, 24 augustus 1945.
12. Jean-Paul Sartre, *Existentialism and Humanism*, vert. Philip Mairet (Londen: Methuen, 2007), pp. 30, 38.
13. Jean-Paul Sartre, 'The Republic of Silence', in Aronson en Van den Hoven (red.), *We Have Only This Life to Live*, p. 84; oorspronkelijk verschenen in *Les lettres françaises*, september 1944.
14. Voor andere interpretaties van Sartres plotselinge en enorme populariteit zie Patrick Baert, *The Existentialist Moment* (Cambridge: Polity Press, 2015), pp. 5-13, 135-149.
15. Erich Fromm, *The Fear of Freedom* (Oxford: Routledge Classics, 2001), p. 17.
16. Ibid., p. 181.
17. Ibid., pp. 90-91, 111, 218.
18. Ibid., p. 232.
19. Ibid., pp. 232-233; Sartre, 'The Liberation of Paris', p. 118.
20. Gabriel Marcel, Damasio Cardoso, Luigi Rossi en Maurice Mercier, geciteerd in Marcel (red.), *Fresh Hope for the World*, pp. 15, 33, 79, 123.
21. Sack, *Moral Re-Armament*, p. 5.
22. Lowe, *Savage Continent*, p. 64; Mark Mazower, *No Enchanted Palace* (Princeton University Press, 2009), p. 61.
23. Patrick Johnstone, *The Future of the Global Church: History, Trends and Possibilities* (Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 2011), p. 99.
24. 'Einleitung der Herausgeber', in Joachim Köhler en Damian van Melis (red.), *Siegerin in Trümmern: Die Rolle der katholischen Kirche in der deutschen Nachkriegsgesellschaft* (Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 1998), p. 11; Benjamin Ziemann, *Encounters with Modernity: The Catholic Church in West Germany, 1945-1975*, vert. Andrew Evans (New York: Berghahn, 2014), pp. 10, 49.

25. Witold Zdaniewicz, *Kościół Katolicki w Polsce, 1945-1982* (Poznan: Pallottinum, 1983), pp. 47-50; Carlo Falconi, *La Chiesa e le organizzazioni cattoliche in Italia (1945-1955)* (Rome: Einaudi: 1956), p. 52.
26. Falconi, *La Chiesa e le organizzazioni cattoliche in Italia (1945-1955)*, p. 133.
27. Zie www.brin.ac.uk/figures/#ChangingBelief.
28. Interview met Anthony Curwen, IWM Sound 9810, Reel 9 (en zie hoofdstuk 15 hierna); Lowe, *Savage Continent*, pp. 278, 336; Fernando Claudin, *The Communist Movement: From Comintern to Cominform* (Harmondsworth: Penguin, 1975), p. 309; Cynthia S. Kaplan, 'The Impact of World War II on the Party', in Susan J. Linz (red.), *The Impact of World War II on the Soviet Union* (Totowa, NJ: Rowman and Allanheld, 1985), p. 160.
29. Emmanuel Levinas, 'Freedom of Speech', in Emmanuel Levinas, *Difficult Freedom*, vert. Seán Hand (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1990), p. 205.
30. Zie de inleiding van de redacteuren in Leslie Bethell en Ian Roxborough (red.), *Latin America Between the Second World War and the Cold War, 1944-1948* (New York: Cambridge University Press, 1992), p. 13.
31. Jon Kraus, 'Trade Unions, Democratization, and Economic Crises in Ghana', in Jon Kraus (red.), *Trade Unions and the Coming of Democracy in Africa* (New York: Palgrave Macmillan, 2007), pp. 89-91. Voor commentaar op de groei van vakbonden in andere Afrikaanse landen zie andere artikelen in hetzelfde boek; en David Killingray en Richard Rathbone (red.), *Africa and the Second World War* (Basingstoke: Macmillan, 1986), pp. 15 en 155.
32. Robert D. Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* (New York: Simon & Schuster, 2000), pp. 71, 81, 84, 103, 112 en appendix III; en citaten uit pp. 54-55, 83.
33. Ibid., pp. 54, 275-276, 283-284. Voor een overzicht van de kritiek op Putnams benadering zie John Field, *Social Capital* (Oxford: Routledge, 2008), pp. 41-43.
34. Bjerkholt in Marcel (red.), *Fresh Hope for the World*, p. 87.
35. Bjerkholt, 'The Revolution for Our Time'.
36. Tom Driberg, *The Mystery of Moral Re-Armament: A Study of Frank Buchman and His Movement* (Londen: Secker & Warburg, 1964), p. 299.

37. Dr. Hensley Henson, bisschop van Durham, en zeereerwaarde M.J. Browne, bisschop van Galway, geciteerd *ibid.*, pp. 192-193.
38. Allan W. Eister, *Drawing Room Conversion: A Sociological Account of the Oxford Group Movement* (Durham, NC: Duke University Press, 1950), pp. 210-216.
39. Basil Entwistle en John McCook Roots, *Moral Re-Armament: What Is It?* (Los Angeles: Pace, 1967).

Hoofdstuk 10 – Wereldeconomie

1. Chittaprosad, geciteerd in Prodyot Ghosh, *Chittaprosad: A Doyen of Art-World* (Calcutta: Shilpayan Artists Society, 1995), pp. 3-4.
2. *Ibid.*, p. 7; Nikhil Sarkar, *A Matter of Conscience: Artists Bear Witness to the Great Bengal Famine of 1943*, vert. Satyabrata Dutta (Calcutta: Punascha, 1994), p. 28.
3. Ghosh, *Chittaprosad*, p. 7.
4. Amartya Sen, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation* (Oxford: Clarendon Press, 1981), pp. 55, 69; Srimanjari, *Through War and Famine: Bengal, 1939-45* (New Delhi: Orient BlackSwan, 2009), pp. 158-159. Een maund is ongeveer 37 kilo.
5. Famine Inquiry Commission, *Report on Bengal* (New Delhi: Government of India, 1945), pp. 38-41, 63, 104-105.
6. Bengalen exporteerde in 1942, het jaar waarin de hongersnood begon, 185.000 ton rijst: zie Madhusree Mukerjee, *Churchill's Secret War* (New York: Basic Books, 2010), p. 67.
7. Famine Inquiry Commission, *Report on Bengal*, pp. 105-106; Lizzie Collingham, *The Taste of War* (Londen: Allen Lane, 2011), pp. 145, 152; Ian Stephens, *Monsoon Morning* (Londen: Ernest Benn, 1966), p. 179.
8. Freda Bedi, *Bengal Lamenting* (Lahore: The Lion Press, 1944), p. 105.
9. Collingham, *The Taste of War*, p. 151.
10. Zie Chittaprosads krantenartikelen 'Journey Through Midnapore – Den of Rice-Smuggling Mahajans', *People's War*, 16 juli 1944, p. 4; 'The Riches Piled Here: An Insult to Hungry Thousands Around', *People's War*, 6 augustus 1944, p. 4; 'Life Behind the Front Lines', *People's War*, 24 september 1944.

11. Chittaprosad, *Hungry Bengal* (Bombay: geen uitgever, 1944), pp. 6, 8.
12. Ghosh, *Chittaprosad*, pp. 4-5. Zie ook de vergelijkbare commentaren in de film *Confession in 1972*, geciteerd in Sanjoy Kumar Mallik (red.), *Chittaprosad: A Retrospective*, 2 vols. (New Delhi: Delhi Art Gallery, 2011), vol. 2, pp. 489-490.
13. Famine Inquiry Commission, *Report on Bengal*, p. 110; Sen, *Poverty and Famines*, p. 202; Paul R. Greenough, *Prosperity and Misery in Modern Bengal: The Famine of 1943-1944* (New York: Oxford University Press, 1982), p. 140; maar zie ook Arup Maharatna, *The Demography of Famines: An Indian Historical Perspective* (New Delhi: Oxford University Press, 1996), p. 147, die een cijfer tussen de 1,8 en 2,4 miljoen noemt. Voor cijfers met betrekking tot epidemieën zie Srimanjari, *Through War and Famine*, p. 216.
14. Collingham, *The Taste of War*, p. 241; Sugata Bose, 'Starvation Amidst Plenty: The Making of Famine in Bengal, Honan and Tonkin, 1942-45', *Modern Asian Studies*, vol. 24, no. 4 (1990), p. 699; Bui Minh Dũng, 'Japan's Role in the Vietnamese Starvation of 1944-45', *Modern Asian Studies*, vol. 29, no. 3 (1995), p. 576.
15. Keith Lowe, *Savage Continent* (Londen: Viking, 2012), pp. 34-40; Collingham, *The Taste of War*, p. 1.
16. Zie Sen, *Poverty and Famines*, passim. Voor kritiek op Sens analyse zie Mark B. Tauger, 'Entitlement, Shortage and the Bengal Famine of 1943: Another Look', *Journal of Peasant Studies*, vol. 31, no. 1 (2003), pp. 45-72.
17. Ian Friel, *Maritime History of Britain and Ireland* (Londen: British Museum Press, 2003), p. 245; UN Department of Economic Affairs, *Economic Report: Salient Features of the World Economic Situation, 1945-47* (Lake Success, NY: UN, 1948), p. 79.
18. Alan Milward, *War, Economy and Society, 1939-1945* (Berkeley en Los Angeles: University of California Press, 1977), p. 247.
19. UN, *Salient Features of the World Economic Situation, 1945-47*, pp. 108, 113.
20. Milward, *War, Economy and Society, 1939-1945*, pp. 356-357.
21. Ibid., p. 347; William Charles Chamberlin, *Economic Development of Iceland Through World War II* (New York: Columbia University Press, 1947), p. 96.
22. David Killingray, 'Labour Mobilization in British Colonial Africa', in David Killingray en Richard Rathbone (red.), *Africa and the Second World War* (Basingstoke: Macmillan, 1986),

pp. 70, 82-90. Zie ook John Iliffe, *A Modern History of Tanganyika* (Cambridge University Press, 1979), pp. 351-354.

23. Nancy Ellen Lawler, *Soldiers of Misfortune: Ivoirien Tirailleurs of World War II* (Athens: Ohio University Press, 1992), pp. 208-218.

24. Bronnen voor tabel: UN, *Salient Features of the World Economic Situation, 1945-47*, pp. 39, 43, 46 (Noord-Amerika); 56 (Latijns-Amerika), 68 (Australazië), 86 (Azië), 100 (Midden-Oosten), 116 (Afrika), 160, 162, 165, 166 (Europa). Voor Kenia zie Kenya Cost of Living Commission, *Cost of Living Commission Report* (Nairobi, 1950), p. 4. Voor Algerije zie Charles Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa* (New York: Columbia University Press, 1982), p. 188. Voor China zie Arthur N. Young, *China's Wartime Finance and Inflation, 1937-1945* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1965), tabel 52, p. 352.

25. UN, *Salient Features of the World Economic Situation, 1945-47*, pp. 160, 164.

26. Ibid., pp. 160, 164.

27. Collingham, *The Taste of War*, p. 247; Diana Lary, *The Chinese People at War: Human Suffering and Social Transformation, 1937-1945* (New York: Cambridge University Press, 2010), p. 122; Chang Kia-NGau, *The Inflationary Spiral: The Experience in China, 1939-1950* (Cambridge, MA: Technology Press of the Massachusetts Institute of Technology, 1958), pp. 371-373.

28. Tomasz Pattantyus, 'My Life as a 12-Year-Old Billionaire', *Santa Clarita Valley Signal*, 22 augustus 2009; online beschikbaar op www.signalscv.com/archives/17111/.

29. Pierre L. Siklos, *War Finance, Reconstruction, Hyperinflation and Stabilization in Hungary, 1938-48* (Basingstoke: Macmillan, 1991), p. 1.

30. Thomas Piketty, *Capital in the Twenty-First Century*, vert. Arthur Goldhammer (Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2014), pp. 107-109.

31. Bedi, *Bengal Lamenting* (Lahore: The Lion Press, 1944), p. 102.

32. Lowe, *Savage Continent*, pp. 67-8, 157. Voor een diepgravende casestudy zie Martin Conway, 'Justice in Postwar Belgium: Popular Passions and Political Realities', in István Deák, Jan T. Gross en Tony Judt (red.), *The Politics of Retribution in Europe* (Princeton University Press, 2000), pp. 143-147.

33. Iliffe, *A Modern History of Tanganyika*, p. 375; W.M. Spellman, *A Concise History of the World Since 1945* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006), pp. 86-87; voor Kenia zie hoofdstuk 17.
34. Srimanjari, *Through War and Famine*, p. 222.
35. De Amerikaanse regering erkende niettemin dat het hier slechts om een tijdelijke situatie ging en stelde het aandeel van de Verenigde Staten aan het bbp van de wereld op 31 procent, wat op de lange termijn een realistischer cijfer was: Kurt Schuler en Andrew Rosenberg (red.), *The Bretton Woods Transcripts* (New York: Center for Financial Stability, 2012), inleiding, overzicht over Commission I. In 1950 bedroeg het Amerikaanse aandeel aan het bbp van de wereld nog maar zo'n 27 procent: zie Angus Maddison, *The World Economy: Historical Statistics* (Parijs: OECD, 2003), pp. 85, 259.
36. UN, *Salient Features of the World Economic Situation, 1945-47*, p. 224.
37. Maddison, *The World Economy*, p. 88. Alan Milward geeft een lagere schatting van zo'n 60 procent, gebaseerd op het bnp per hoofd van de bevolking en niet op het bbp: *War, Economy and Society, 1939-1945*, p. 331.
38. UN, *Salient Features of the World Economic Situation, 1945-47*, pp. 45, 60, 110-111, 124; Maddison, *The World Economy*, pp. 51, 85.
39. UN, *Salient Features of the World Economic Situation, 1945-47*, pp. 46, 48, 110.
40. Chamberlin, *Economic Development in Iceland Through World War II*, p. 99.
41. E.M.H. Lloyd, *Food and Inflation in the Middle East, 1940-45* (Stanford University Press, 1956), p. 190.
42. Milward, *War, Economy and Society, 1939-1945*, p. 349.
43. Mark Harrison, 'The Economics of World War II: An Overview', in Mark Harrison (red.), *The Economics of World War II* (Cambridge University Press, 1998), tabel 1.11; Tony Judt, *Postwar* (Londen: Pimlico, 2007), p. 17; Milward, *War, Economy and Society, 1939-1945*, p. 270.
44. Maddison, *The World Economy*, pp. 50, 56, 172-174.
45. Ibid., p. 50; Milward, *War, Economy and Society, 1939-1945*, pp. 349-350; 'Britain Pays Off Final Instalment of US Loan – After 61 Years', *The Independent*, 29 december 2006.

46. Het bbp per hoofd van de bevolking was in 1938 in het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten gelijk. Na de oorlog lag het niveau in het Verenigd Koninkrijk 30 procent lager dan dat in de Verenigde Staten en dat is sindsdien zo gebleven. Zie Mark Harrison, 'The Economics of World War II', tabel 1.10; en Maddison, *The World Economy*, pp. 63-65, 88-89.
47. Piketty, *Capital in the Twenty-First Century*, pp. 275, 397; Lowe, *Savage Continent*, pp. 66-68.
48. Toespraak White, geciteerd in Schuler en Rosenberg (red.), *The Bretton Woods Transcripts*, eerste vergadering, Commission I, 3 juli 1944, transcript p. 2.
49. Ed Conway, *The Summit* (Londen: Little, Brown, 2014), pp. 169-170.
50. Ibid., pp. 210-211, 331.
51. Ibid., pp. 222, 224.
52. Toespraak Roosevelt voor Congres over de Bretton-Woodsakkoorden, 12 februari 1945. Online beschikbaar op www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=16588.
53. De GATT-overeenkomst zou uiteindelijk in 1994 worden vervangen door de Wereldhandelsorganisatie. Zie de GATT-overeenkomst uit 1947, beschikbaar op www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47_e.pdf.
54. Toespraak Roosevelt tot Congres over de Bretton-Woodsakkoorden, 12 februari 1945.
55. Lionel Robbins, geciteerd in Susan Howson en Donald Moggridge (red.), *The Wartime Diaries of Lionel Robbins and James Meade, 1943-45* (Basingstoke: Macmillan, 1990), p. 193.
56. A.D. Shroff, geciteerd in Schuler en Rosenberg (red.), *The Bretton Woods Transcripts*, derde vergadering, Commission I, 10 juli 1944, transcript pp. 4-7.
57. Conway, *The Summit*, pp. 356, 371. Een eerder experiment, waarbij de Verenigde Staten het Verenigd Koninkrijk dwongen zijn munteenheid volledig converteerbaar te maken, was zo'n fiasco dat muntwaarden wereldwijd kelderden.
58. Joseph E. Stiglitz, *Globalization and Its Discontents* (Londen: Allen Lane, 2002), pp. 42-44; Jeffrey Sachs, *The End of Poverty* (Harmondsworth: Penguin, 2005), p. 74; Godfrey Mwakikagile, *Africa is in a Mess: What Went Wrong and What Should be Done* (Dar es Salaam: New Africa Press, 2006), p. 27.
59. Conway, *The Summit*, pp. xix-xx.

60. Piketty, *Capital in the Twenty-First Century*, p. 573.
61. James A. Gillespie, 'Europe, America and the Space of International Health', in Susan Gross Solomon et al. (red.), *Shifting Boundaries of Public Health: Europe in the Twentieth Century* (Rochester, NY: University of Rochester Press, 2008), p. 126.
62. Mallik, *Chittaprosad: A Retrospective*, vol. 1, pp. 46, 50.
63. Ghosh, *Chittaprosad*, pp. 3-4. Sarkar, *A Matter of Conscience*, p. 30. Zie ook 'An Artist, Possessed', *The Hindu*, 7 juli 2011.
64. S. Guhan, 'The World Bank's Lending in South Asia', in Devesh Kapur, John P. Lewis en Richard Webb (red.), *The World Bank: Its First Half Century* (Washington, DC: Brookings Institution Press, 1997), pp. 327, 337, 356-358, 380-383.
65. UN Conference on Trade and Development, *The Least Developed Countries Report, 2014* (Genève: UNCTAD, 2014), pp. 23, 26; online beschikbaar op http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/ldc2014_en.pdf.

Hoodstuk 11 – Wereldregering

1. Garry Davis, persoonlijk blog, 10 november 2009, www.worldservice.org/2009_11_01_archive.html.
2. Garry Davis, persoonlijk blog, 22 januari 2008, www.worldservice.org/2008_01_01_archive.html.
3. Garry Davis, *The World Is My Country* (New York: G.P. Putnam's Sons, 1961), p. 21.
4. 'Garry Davis, Gadfly and World Citizen No. 1, Dies at 91', *The Washington Post*, 6 augustus 2013; Davis, *The World Is My Country*, pp. 18-19.
5. Paul Gallico, 'What Makes Americans Renounce Citizenship?', *St Petersburg Times*, 1 juni 1948.
6. *Pravda*, geciteerd in Davis, *The World Is My Country*, p. 49.
7. Herbert V. Evatt, *The Task of Nations* (New York: Duell, Sloan & Pearce, 1949), pp. 223-225.

8. 'The Drop-Outs', *Times of India*, 4 februari 1975, p. 6; 'World Citizen', *Manchester Guardian*, 10 december 1948 p. 4; 'The First Citizen of the World', *The World's News*, 4 juni 1949, p. 6; *New Yorker*, geciteerd in Davis, *The World Is My Country*, p. 49.
9. 'Man of No Nation Saw One World of No War', necrologie, *The New York Times*, 28 juli 2013; Davis, *The World Is My Country*, pp. 18, 48-49; Garry Davis' blog <http://blog.worldservice.org/2010/05/world-thought-corollary-to-world-action.html>.
10. Davis, *The World Is My Country*, p. 18.
11. Garry Davis, toespraak in City Hall, Ellsworth, Maine, 4 september 1953, weergegeven *ibid.*, pp. 220-221.
12. Wendell Willkie, *One World* (Londen: Cassell, 1943), pp. 140, 165-166.
13. *Ibid.*, p. 165.
14. Thomas G. Weiss, *Global Governance: Why? What? Whither?* (Cambridge: Polity Press, 2013), p. 23.
15. Emery Reves, *The Anatomy of Peace* (Londen: George Allen & Unwin, 1946), p. v. Voor een biografie van Reves en verkoopcijfers zie Silvan S. Schweber, *Einstein and Oppenheimer: The Meaning of Genius* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009), pp. 64-5 en 336, n. 85.
16. Reves, *The Anatomy of Peace*, pp. 107, 160.
17. *Ibid.*, pp. 165, 108.
18. 'Open Letter to the American People', *The New York Times*, 10 oktober 1945; zie ook Schweber, *Einstein and Oppenheimer*, p. 66.
19. Committee to Frame a World Constitution, *The Preliminary Draft of a World Constitution* (University of Chicago Press, 1948).
20. 'Voices in Parliament: A Brief Study of a Successful All-Party Parliamentary Group' www.oneworldtrust.org/publications/doc_view/195-appgwg-and-owt-history?tmpl=component&format=raw; www.citoyensdumonde.fr/.
21. World Movement for World Federal Government (WMWFG), reactie op VN-vragenlijst over non-gouvernementele organisaties, 25 oktober 1950: UN Archives, S-0441-0057-04 Part A. Zie ook 'Montreux Declaration', www.wfm-igp.org/our-movement/history.

22. Openingstoespraak tot de Moral Re-Armament World Assembly, Caux, Zwitserland, 15 juli 1947, geciteerd in Frank N.D. Buchman, *Remaking the World: The Speeches of Frank N.D. Buchman* (Londen: Blandford, 1947), p. 157.
23. Jan Smuts, toespraak tijdens de 6de plenaire zitting van de VN-conferentie in San Francisco, 1945, in UN, *The United Nations Conference on International Organization: Selected Documents* (Washington, DC: US Government Printing Office, 1946), p. 338.
24. De bundel van The Federation of American Scientists met sombere artikelen over de atoombom was in 1946 ook een bestseller van *The New York Times*. Zie Dexter Masters en Katharine Way (red.), *One World or None* (New York: McGraw-Hill, 1946). Zie ook de film uit 1946 met dezelfde naam, online beschikbaar op <http://publicdomainreview.org/collections/one-world-or-none-1946/>.
25. De volledige tekst van het VN-Handvest staat in een bijlage van Paul Kennedy's *The Parliament of Man* (Londen: Allen Lane, 2006), pp. 313-341. Nederlandse versie o.m. op https://www.europa-nu.nl/id/vh9lpkb93no0/handvest_van_de_verenigde_naties.
26. Brian Urquhart, *A Life in Peace and War* (Londen: Weidenfeld & Nicolson, 1987), p. 93. Zie ook Jean Richardot, *Journeys for a Better World: A Personal Adventure in War and Peace* (Lanham, MD: University Press of America, 1994), pp. 85-86, 111-113.
27. Joseph Paul-Boncour, geciteerd in *Gazette de Lausanne*, 27 juni 1945, 'La conférence de San-Francisco', p. 6.
28. 'A World Charter', *Times of India*, 28 juni 1945, p. 4; *Straits Times*, 25 oktober 1945, p. 4.
29. Eyo Ita, geciteerd in 'The Last Best Hope of Man on Earth', *West African Pilot*, 6 februari 1945, p. 2.
30. *The New York Times*, 27 juni 1945, p. 10.
31. Senator Tom Connally, *Congressional Record* (Senate), 91 (23 juli 1945), p. 7953; Congreslid Charles A. Eaton, *Congressional Record* (House), 91 (6 juli 1945), pp. 7299-7300 – beiden geciteerd in Thomas M. Franck, *Nation Against Nation: What Happened to the UN Dream and What the US Can Do About It* (New York: Oxford University Press, 1985), p. 9.
32. *Ibid.*, p. 8.

33. Officiële website VN: www.un.org/en/sections/history-united-nations-charter/1945-san-francisco-conference/index.html.
34. Barack Obama, 'Proclamation 8740 – United Nations Day 2011', 24 oktober 2011. Online beschikbaar op www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=96946.
35. Mark Mazower, *No Enchanted Palace* (Princeton University Press, 2009), p. 6 en desbetreffende nn. op p. 206.
36. Zie UN, *The United Nations Conference on International Organization: Selected Documents*.
37. Alberto Lleras Camargo, toespraak tijdens 5de plenaire zitting van de VN-conferentie in San Francisco, *ibid.*, p. 328.
38. Abdel Hamid Badawi, toespraak tijdens de 3de plenaire zitting van de VN-conferentie in San Francisco, *ibid.*, p. 289.
39. Voor toespraken over het veto van afgevaardigden uit El Salvador, Griekenland, de Filipijnen, Colombia, Ecuador, Irak, Cuba en Nieuw-Zeeland zie *ibid.*, pp. 301, 304, 306, 328, 333, 356, 363, 370. Zie ook New Zealand Department of External Affairs, *United Nations Conference on International Organization* (Wellington: Department of External Affairs, 1945), pp. 77-79; en Marika Sherwood, "'There is No New Deal for the Blackman in San Francisco": African Attempts to Influence the Founding Conference of the United Nations, April-July, 1945', *International Journal of African Historical Studies*, vol. 29, no. 1 (1996), p. 91.
40. Artikel 2, paragraaf 7, VN-Handvest.
41. Mazower, *No Enchanted Palace*, pp. 142-148.
42. Escott Reid, *On Duty: A Canadian at the Making of the United Nations, 1945-1946* (Kent, OH: Kent State University Press, 1983), p. 24.
43. Kennedy, *The Parliament of Man*, pp. 46-47.
44. 'Towards a New World Order', *West African Pilot*, 20 augustus 1945.
45. Reves, *The Anatomy of Peace*, pp. 166, 177, 191.
46. 'Oran Declaration', geciteerd in Davis, *The World Is My Country*, p. 216.

47. Voor een chronologisch analyse van alle veto's van de Veiligheidsraad tot 1990, en individuele gevallen zie Anjali V. Patil, *The UN Veto in World Affairs, 1946-1990* (Londen: Mansell, 1992).

48. Lezing Benjamin Ferencz over het internationaal strafrecht, beschikbaar op de website van de VN: legal.un.org/avl/ls/Ferencz_CLP_video_5.html.

Hoofdstuk 12 – Wereldrecht

1. Het verhaal van Benjamin Ferencz en alle citaten zijn afkomstig van persoonlijke correspondentie met de auteur in juni 2015; Ferencz' eigen website, www.benferencz.org/stories.html, en een reeks lezingen van Ferencz over internationaal recht, beschikbaar op de website van de VN: http://legal.un.org/avl/ls/Ferencz_CLP.html. Er bestaat ook een nuttige biografie van de hand van Tom Hofmann, *Benjamin Ferencz: Nuremberg Prosecutor and Peace Advocate* (Jefferson, NC: McFarland, 2014).

2. Keith Lowe, *Savage Continent* (Londen: Viking, 2012), pp. 135-141.

3. Ibid., p. 150.

4. Henri Rochat, geciteerd in een documentaire van Marcel Ophüls, *Le Chagrin et la Pitié*, deel II: 'Le Choix' (1969).

5. Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945* (Stanford University Press, 2001), p. 765; Lowe, *Savage Continent*, pp. 249-265.

6. R.M. Douglas, *Orderly and Humane: The Expulsion of the Germans After the Second World War* (New Haven, CT: Yale University Press, 2012), p. 1; Lowe, *Savage Continent*, pp. 234-242.

7. Lowe, *Savage Continent*, p. 131.

8. Philip Snow, *The Fall of Hong Kong* (New Haven, CT: Yale University Press, 2003), pp. 296-297.

9. Konrad Mitchell Lawson, 'Wartime Atrocities and the Politics of Treason in the Ruins of the Japanese Empire, 1937-1953', PhD-scriptie, Department of History, Harvard University (2012), p. 129; John W. Dower, *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II* (New York: W.W. Norton, 2000), p. 449.

10. Haji Buyong Adil, geciteerd in Cheah Boon Kheng, *Red Star Over Malaya*, 3de dr. (Singapore University Press, 2003), p. 184.
11. *La terre vivaroise*, 29 oktober 1944, geciteerd in Philippe Bourdrel, *L'épuration sauvage* (Parijs: Perrin, 2002), pp. 316-317.
12. Sir Hartley Shawcross, geciteerd in Internationaal Militair Tribunaal, *Trials of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal* (Neurenberg: International Military Tribunal, 1947-9), vol. 3, p. 144.
13. Voor het proces van Yamashita Tomoyuki en de invloed ervan op het internationaal strafrecht zie Allan A. Ryan, *Yamashita's Ghost* (Lawrence: University Press of Kansas, 2012), pp. xiv-xv, 250-341.
14. Alpheus Thomas Mason, *Harlan Fiske Stone: Pillar of the Law* (Hamden, CT: Archon Books, 1968), p. 716.
15. Internationaal Militair Tribunaal, *Trials of the Major War Criminals*, vol. 1: *Official Documents*, p. 186. Online beschikbaar op www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/NT_Vol-I.pdf.
16. William C. Chase, *Front Line General: The Commands of Maj Gen Wm C. Chase* (Houston: Pacesetter Press, 1975), p. 144.
17. B.V.A. Röling en C.F. Rüter (red.), *The Tokyo Judgment* (APA-University Press Amsterdam, 1977), vol. 1, p. 496.
18. Jackson, geciteerd in Robert E. Conot, *Justice at Nuremberg* (Londen: Weidenfeld & Nicolson, 1983), p. 68.
19. <http://benferencz.org/1946-1949.html>.
20. Internationaal Militair Tribunaal, *Trials of the Major War Criminals*, vol. 4, pp. 30, 53. Online beschikbaar op www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/NT_war-criminals_Vol-IV.pdf.
21. *Ibid.*, p. 413.
22. E-mailcorrespondentie met auteur, 18 juni 2015.
23. <http://benferencz.org/1943-1946.html>.
24. James K. Pollock, James H. Meisel en Henry L. Bretton, *Germany Under Occupation: Illustrative Materials and Documents* (Ann Arbor: George Wahr Publishing Co., 1947), p. 173.

25. Eugene Davidson, *The Death and Life of Germany* (Londen: Jonathan Cape, 1959), p. 128.
26. Lowe, *Savage Continent*, pp. 150, 153, 161.
27. Dennis Deletant, *Communist Terror in Romania* (Londen: Hurst & Co., 1999), pp. 72-76; Peter Kenez, *Hungary from the Nazis to the Soviets* (New York: Cambridge University Press, 2006), p. 149; Tony Judt, *Postwar* (Londen: Pimlico, 2007), p. 60.
28. Dower, *Embracing Defeat*, p. 454.
29. Philip R. Piccigallo, *The Japanese on Trial* (Austin: University of Texas Press, 1979), pp. 263-265.
30. Dower, *Embracing Defeat*, pp. 525-526.
31. Lawson, 'Wartime Atrocities and the Politics of Treason', pp. 43-94, 130-132.
32. Volgens de website van de VS:
https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-1&chapter=4&clang=_en.
33. Voor dit en volgende citaten zie lezing Ferencz, beschikbaar op de website van de VN:
http://legal.un.org/avl/ls/Ferencz_CLP_video_5.html.

Hoofdstuk 13 – De Verenigde Staten

1. Cord Meyer, *Facing Reality* (New York: Harper & Row, 1980), pp. 5-6. Voor het volgende zie ook pp. 1-33; 'A Hidden Liberal', *The New York Times*, 30 maart 1967; Merle Miller, 'One Man's Long Journey – from a One-World Crusade to the "Department of Dirty Tricks"', *The New York Times Magazine*, 7 januari 1973; necrologie, *The New York Times*, 16 maart 2001.
2. Cord Meyer, *Peace or Anarchy* (Boston, MA: Little, Brown, 1947), p. 5.
3. Meyer, *Facing Reality*, p. 39.
4. Meyer, *Peace or Anarchy*, pp. 209-210.
5. Meyer, *Facing Reality*, p. 50.
6. Ibid., pp. 50, 56-57.
7. Ibid., pp. 61-64.

8. 'A Hidden Liberal', p. 30. Zie ook Miller, 'One Man's Long Journey'; Godfrey Hodgson, 'Cord Meyer: Superspook', *Sunday Times Magazine*, 15 juni 1975.
9. Meyer, *Facing Reality*, p. xiv.
10. Toespraak van Vandenberg in Cleveland, 11 januari 1947, vermeld in *The Washington Post*, 12 januari 1947.
11. Trumans radiotoespraak tot het Amerikaanse volk, 1 september 1945; online beschikbaar op www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=12366; Churchills toespraak tot het Lagerhuis, 16 augustus 1945, in David Cannadine (red.), *Blood, Toil, Tears and Sweat: Winston Churchill's Famous Speeches* (Londen: Cassell & Co., 1989), p. 282.
12. Charles E. Bohlen, *Witness to History* (New York: W.W. Norton, 1973), p. 215.
13. Wendell Willkie, *One World* (Londen: Cassell & Co., 1943), p. 72.
14. Memorandum van Stimson aan Truman, 11 september 1945, US Department of State, *Foreign Relations of the United States* (Washington, DC: US Government Printing Office) (hierna *FRUS*), 1945, vol. 2, p. 42; <http://digicoll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUS-idx?type=turn&entity=FRUS.FRUS1945v02.p0052&id=FRUS.FRUS1945v02&isize=M>.
15. Simon Sebag Montefiori, *Stalin: The Court of the Red Tsar* (Londen: Weidenfeld & Nicolson, 2003), p. 34; necrologie Gromiko, *The New York Times*, 4 juli 1989.
16. Lucius D. Clay, *Decision in Germany* (Londen: William Heinemann, 1950), p. 26.
17. Volgens de republikeinse senator Tom Connally, geciteerd in Edward R. Stettinius, *Roosevelt and the Russians* (Garden City, NY: Doubleday, 1949), p. 306.
18. Ed Conway, *The Summit* (Londen: Little, Brown, 2014), pp. 274, 275.
19. Zie bijvoorbeeld Lane aan de onderminister, 13 november 1945, *FRUS 1945*, vol. 2, pp. 412-414; en Arthur Bliss Lane, *I Saw Poland Betrayed* (New York: Bobbs-Merrill, 1948), pp. 193-196.
20. Memorandum van het gesprek door Charles E. Bohlen, *FRUS 1945*, vol. 5, pp. 231-234; W. Averell Harriman en Elie Abel, *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941-1946* (Londen: Hutchinson, 1976), p. 448.
21. Zie Keith Lowe, *Savage Continent* (Londen: Viking, 2012), pp. 321-330; en Churchills klacht aan Stalin in Potsdam, 24 juli 1945, *FRUS: Diplomatic Papers: The Conference at Berlin (the Potsdam Conference) 1945*, vol. 2, p. 362.

22. Crane aan Truman, 3 mei 1945, *FRUS 1945*, vol. 4, pp. 205-207.
23. Bohlen, *Witness to History*, p. 214.
24. Meyer, *Facing Reality*, p. 82.
25. Geciteerd in Albert Eugene Kahn, *High Treason: The Plot Against the People* (New York: Lear Publishers, 1950), p. 331.
26. Bill Mauldin, geciteerd in Studs Terkel, *'The Good War': An Oral History of World War Two* (Londen: Hamish Hamilton, 1984), p. 363.
27. Ted Morgan, *Reds: McCarthyism in Twentieth Century America* (New York: Random House, 2003), pp. 224-225.
28. Angus Maddison, *The World Economy: Historical Statistics* (Parijs: OECD, 2003), pp. 174, 232.
29. Denis Brogan, 'The Illusion of American Omnipotence', *Harper's Magazine*, december 1952, p. 205.
30. Republikeinse kandidaten William Jenner (Indiana), George B. Schwabe (Oklahoma), Hugh Butler (Nebraska) en het Republican National Committee, geciteerd in Morgan, *Reds*, pp. 301-302.
31. Howard Laski, 'America – 1947', *Nation*, 13 december 1947, p. 641.
32. Robert J. Donovan, *Conflict and Crisis: The Presidency of Harry S. Truman, 1945-48* (New York: W.W. Norton, 1977), pp. 163-176, 332-337; Ronald Allen Goldberg, *America in the Forties* (Syracuse University Press, 2012), p. 123.
33. Morgan, *Reds*, pp. 299-300.
34. Daniel Bell, *The End of Ideology* (New York: The Free Press, 1965), p. 123.
35. Zie Godfrey Hodgson, *America in Our Time* (Garden City, NY: Doubleday, 1976), p. 93; Hamilton Fish, *The Challenge of World Communism* (Milwaukee: Bruce Publishing Co., 1946), pp. 47, 109, 139, 144; Larry Ceplair, *Anti Communism in Twentieth Century America* (Santa Barbara, CA: Praeger, 2011), p. 119.
36. Brief aan George H. Earl, 28 februari 1947, geciteerd in Morgan, *Reds*, p. 304.

37. Karl H. Von Wiegand, 'Red Tidal Wave Menaces Christian Civilization', artikel voor Hearst Newspapers, 12 mei 1945, geciteerd in Fish, *The Challenge of World Communism*, p. 23.
38. J. Edgar Hoover, 'Red Fascism in the United States Today', *The American Magazine* (1947); 'Communists Penetrate Wall Street', *Commercial and Financial Chronicle*, 6 november 1947; Harry D. Gideonse, 'The Reds Are After Your Child', *The American Magazine* (1948).
39. Zie bijvoorbeeld 'Red Fascism's Goal', in New Yorks *Daily Mirror*, 15 februari 1946; Hoover, 'Red Fascism in the United States Today'; Jack B. Tenney, *Red Fascism* (Los Angeles: Federal Printing Co., 1947) en Norman Thomas 'Which Way America – Fascism, Communism, Socialism or Democracy?', *Town Meeting Bulletin*, 16 maart 1948, pp. 19-20.
40. George Meany en H.V. Kaltenborn, geciteerd in Les K. Adler en Thomas G. Paterson, 'Red Fascism: The Merger of Nazi Germany and Soviet Russia in the American Image of Totalitarianism, 1930s-1950s', in Walter L. Hixson (red.), *The American Experience in World War II*, vol. 12: *The United States Transformed: The Lessons and Legacies of the Second World War* (Londen: Routledge, 2003), pp. 24, 28.
41. Arthur Bliss Lane, geciteerd in Adler en Paterson, 'Red Fascism', p. 22.
42. Louis C. Wyman, geciteerd *ibid.*, p. 20.
43. Persconferentie van Truman in Key West, 30 maart 1950; online beschikbaar op www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=13755.
44. Landon R.Y. Storrs, *The Second Red Scare and the Unmaking of the New Deal Left* (Princeton University Press, 2013), p. 2. Voor andere cijfers voor andere tijdsperiodes zie ook Morgan, *Reds*, p. 305; en Tim Weiner, *Enemies: A History of the FBI* (Londen: Allen Lane, 2012), p. 149.
45. Meyer, *Facing Reality*, p. 79.
46. Zie bijvoorbeeld de herhaaldelijke onderzoeken naar Thomas Blaisdell, Esther Brunauer, Leon en Mary Keyserling en vele anderen in Storrs, *The Second Red Scare*, pp. 268-285.
47. Meyer, *Facing Reality*, pp. 70-81.
48. Bernice Bernstein en Esther Peterson, geciteerd in Storrs, *The Second Red Scare*, p. 180.
49. Pauli Murray, geciteerd *ibid.*, p. 183.

50. Hodgson, *America in Our Time*, p. 45; Storrs, *The Second Red Scare*, pp. 1-7; Richard Hofstadter, *Anti-Intellectualism in American Life* (New York: Knopf, 1963), pp. 41-42; Michella M. Marino, 'Mothers, Spy Queens, and Subversives: Women in the McCarthy Era', in Caroline S. Emmons (red.), *Cold War and McCarthy Era: People and Perspectives* (Santa Barbara, CA: ABC-Clio, 2010), pp. 130, 141.
51. Hodgson, *America in Our Time*, p. 26.
52. Voor de tekst van George Kennans 'lange telegram' zie George Kennan, *Memoirs, 1925-1950* (Boston, MA: Little, Brown, 1967), p. 557.
53. Kennan, *Memoirs*, pp. 294-295.
54. Vandenberg, geciteerd in James T. Patterson, *Grand Expectations: The United States, 1945-1974* (New York: Oxford University Press, 1996), p. 128.
55. Toespraak van Truman tot het Congres, 12 maart 1947; online beschikbaar op www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=12846.
56. Kennan, *Memoirs*, pp. 319-320.
57. Michael Burleigh, *Small Wars, Far Away Places* (Londen: Macmillan, 2013), p. 64.
58. Hodgson, *America in Our Time*, p. 32; Walter LaFeber, *America, Russia and the Cold War, 1945-2002* (New York: McGraw-Hill, 2002), p. 1; Craig Calhoun (red.), *Dictionary of the Social Sciences* (New York: Oxford University Press, 2002), p. 76.
59. Zie David Halberstam, *War in a Time of Peace: Bush, Clinton and the Generals* (Londen: Bloomsbury, 2003), p. 326; Robert Kagan, 'Superpowers Don't Get to Retire', *The New Republic*, 26 mei 2014.
60. A.M. Meerloo, *Aftermath of Peace: Psychological Essays* (New York: International Universities Press, 1946), pp. 163-164.
61. Voor psychoanalytische visies op het gebruik van nationale vijanden, vooral in het geval van de Verenigde Staten tijdens de Koude Oorlog, zie Hanna Segal, 'From Hiroshima to the Gulf War and After: A Psychoanalytic Perspective', in Anthony Elliott en Stephen Frosh (red.), *Psychoanalysis in Contexts: Paths Between Theory and Modern Culture* (Londen en New York: Routledge, 1995), p. 194; en Michael Rustin, 'Why are We More Afraid Than Ever? The Politics of Anxiety After Nine Eleven', in Susan Levy en Alessandra Lemma

(red.), *The Perversion of Loss: Psychoanalytic Perspectives on Trauma* (New York: Brunner-Routledge, 2004), pp. 21-36.

Hoofdstuk 14 – De Sovjet-Unie

1. Andrei Sakharov, *Memoirs* (Londen: Hutchinson, 1990), p. 40.
2. Ibid., pp. 97, 111, 164, 204; zie ook Jay Bergman, *Meeting the Demands of Reason: The Life and Thought of Andrei Sakharov* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2009), pp. 68-69.
3. Sakharov, *Memoirs*, pp. 36, 164, 225.
4. Ibid., p. 288.
5. Geciteerd in Bergman, *Meeting the Demands of Reason*, pp. 71-77. Zie ook Andrei Sakharov, 'I Tried to Be on the Level of My Destiny', *Molodezh Estonii*, 11 oktober 1988, herdrukt in Jonathan Eisen (red.), *The Glasnost Reader* (New York: New American Library, 1990), pp. 330-331.
6. Boris Galin, geciteerd in Elena Zubkova, *Russia After the War*, vert. Hugh Ragsdale (Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1998), p. 34.
7. Geciteerd door Sheila Fitzpatrick, 'Postwar Soviet Society', in Susan J. Linz (red.), *The Impact of World War II on the Soviet Union* (Totowa, NJ: Rowman & Allanheld, 1985), p. 130.
8. Ibid., p. 137; Orlando Figes, *The Whisperers* (Londen: Allen Lane, 2007), p. 457; Sakharov, *Memoirs*, pp. 76-77.
9. Figes, *The Whisperers*, p. 456; Robert Service, *A History of Modern Russia* (Harmondsworth: Penguin, 2003), p. 295.
10. G.F. Krivosheev (red.), *Soviet Casualties and Combat Losses in the Twentieth Century* (Londen: Greenhill Books, 1997), pp. 91, 97; Keith Lowe, *Savage Continent* (Londen: Viking 2012), p. 16; Figes, *The Whisperers*, p. 465; Zubkova, *Russia After the War*, p. 24.
11. Fitzpatrick, 'Postwar Soviet Society', p. 130; Mark Spoerer, *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz* (Stuttgart en München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2001), p. 222.
12. Zie bijvoorbeeld getuigenissen van Lilia Budko, Natalia Melnichenko, Vera Odinet, Tamara Kuraeva en Tamara Umnyagina in Svetlana Alexiyevich, *War's Unwomanly Face*,

vert. Keith Hammond en Lyudmila Lezhneva (Moskou: Progress, 1988), pp. 195, 237, 238, 243.

13. Zubkova, *Russia After the War*, p. 69.

14. Alexander Werth, *Russia at War* (Londen: Barrie & Rockliff, 1964), p. 1037.

15. Zubkova, *Russia After the War*, pp. 44, 84.

16. Interview Molotov met Felix Chuev, 28 november 1974, in Albert Resis (red.), *Molotov Remembers* (Chicago: Ivan R. Dee, 1993), p. 59.

17. Milovan Djilas, *Conversations with Stalin*, vert. Michael B. Petrovich (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1962), p. 114.

18. Alle drie deze overeenkomsten zijn online beschikbaar op http://avalon.law.yale.edu/subject_menus/wwii.asp.

19. Mark Mazower (red.), *After the War Was Over* (Princeton University Press, 2000), p. 7; Bethell en Roxborough (red.), *Latin America*, p. 6; Lowe, *Savage Continent*, pp. 154-158, 291-292.

20. Zie UN, *The United Nations Conference on International Organization: Selected Documents* (Washington, DC: US Government Printing Office, 1946), p. 317; New Zealand Department of External Affairs, *United Nations Conference on International Organization* (Wellington: Department of External Affairs, 1945), p. 4; Anthony Gaglione, *The United Nations Under Trygve Lie, 1945-1953* (Lanham, MD: Scarecrow Press, 2001), p. 112.

21. Zie Zjdanovs rapport voor de conferentie voor communistische partijen in Szklarska Poręba, 22 september 1947. Het is beschikbaar in het Russisch, Duits en Frans op www.cvce.eu/obj/le_rapport_jdanov_22_septembre_1947-fr-914edbc9-abdf-48a6-9c4a-02f3d6627a24.html.

22. Nikita Khrushchev, *Khrushchev Remembers*, vert. en red. Strobe Talbott (Boston, MA: Little, Brown, 1970), p. 362.

23. Interview Molotov met Felix Chuev, 1 juli 1979, in Resis (red.), *Molotov Remembers*, p. 58.

24. Telegram van Sir Archibald Clerk Kerr aan Ernest Bevin, 3 december 1945, *FRUS 1945*, vol. 2, p. 83.

25. W. Averell Harriman en Elie Abel, *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941-1946* (Londen: Hutchinson, 1976), p. 519; Khrushchev, *Khrushchev Remembers*, p. 225. Zie ook David Holloway, *Stalin and the Bomb* (New Haven, CT: Yale University Press, 1994), p. 169.
26. Antwoorden op vragen van Alexander Werth, 24 september 1946; online beschikbaar op www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1946/09/24.htm.
27. Holloway, *Stalin and the Bomb*, pp. 148-149; Zubkova, *Russia After the War*, p. 86.
28. Konstantin Simonov, geciteerd in Zubkova, *Russia After the War*, p. 95; Sakharov, *Memoirs*, p. 41; Jerry F. Hough, 'Debates about the Postwar World', in Susan J. Linz (red.), *The Impact of World War II on the Soviet Union*, (Totowa, NJ: Rowman & Allanheld, 1985), pp. 260-262, 268-270.
29. Zubkova, *Russia After the War*, p. 36.
30. Ibid., p. 36; Figes, *The Whisperers*, pp. 458-459.
31. V.F. Zima, *Golod v SSSR, 1946-1947 godov: Proiskhozhdenie i posledstviia* (Moskou: Institut rossiiskoi istorii RAN, 1996), p. 11; zie ook Nicholas Ganson, *The Soviet Famine of 1946-47 in Global and Historical Perspective* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009), pp. xv-xvi.
32. Zubkova, *Russia After the War*, p. 60.
33. Figes, *The Whisperers*, p. 459.
34. Alexander Statiev, *The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands* (New York: Cambridge University Press, 2010), p. 106; Lowe, *Savage Continent*, pp. 344; programma van de Estse Gewapende Verzetliga, geciteerd in Mart Laar, *War in the Woods: Estonia's Struggle for Survival, 1944-1956*, vert. Tiina Ets (Washington, DC: The Compass Press, 1992), p. 108.
35. Interview Stalin met *Pravda*, 13 maart 1946; Molotov, geciteerd in Gerhard Wettig, *Stalin and the Cold War in Europe* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2008), p. 139; toespraak Andrej Visjinski tot Foreign Press Association in New York, 11 november 1947 – zie bericht van Australian Associated Press in *The Cairns Post*, 13 november 1947; toespraak Georgi Malenkov tot de Sovjet van Moskou, 6 november 1949, in *World News and Views*, vol. 29, no. 46 (1949).

36. Anne Applebaum, *Gulag* (Londen: Allen Lane, 2003), pp. 395-396; Alexander Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 1 (Londen: Collins & Harvill, 1974), pp. 237-276.
37. Yuri Teplyakov, 'Stalin's War Against His Own Troops: The Tragic Fate of Soviet Prisoners of War in German Captivity', *Journal of Historical Review*, vol. 14, no. 4 (1994), p. 8; Zubkova, *Russia After the War*, p. 105.
38. Statiev, *The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands*, pp. 176-177; Lowe, *Savage Continent*, pp. 354-358.
39. Stalin, geciteerd in Simon Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar* (Londen: Weidenfeld & Nicolson, 2003), p. 482.
40. Figes, *The Whisperers*, pp. 488-492; Hough 'Debates about the Postwar World', pp. 268-270.
41. Sakharov, *Memoirs*, p. 93.
42. Figes, *The Whisperers*, p. 488; Sakharov, *Memoirs*, p. 123.
43. Vladimir Shlapentokh, *A Normal Totalitarian Society* (Armonk, NY: M.E. Sharp, 2001), p. 159; zie ook Frederick Charles Barghoorn, *Soviet Russian Nationalism* (New York: Oxford University Press, 1956), passim.
44. Khrushchev, *Khrushchev Remembers*, p. 262; Figes, *The Whisperers*, p. 509.
45. Khrushchev, *Khrushchev Remembers*, p. 258.
46. Sakharov, *Memoirs*, p. 146.
47. Andrei Sakharov, *Progress, Coexistence and Intellectual Freedom*, red. Harrison E. Salisbury (New York: W.W. Norton, 1968), p. 84. Zie ook Bergman, *Meeting the Demands of Reason*, pp. 135-149.
48. Sakharov, *Memoirs*, pp. 194-195.

Hoofdstuk 15 – Wereldwijde polarisatie

1. Andrej Zjdanov, rapport over de internationale situatie, 22 september 1947, voor de Kominternconferentie in Szklarska Poręba, beschikbaar op www.cvce.eu/en/obj/le_rapport_jdanov_22_septembre_1947-fr-914edbc9-abdf-48a6-9c4a-02f3d6627a24.html. Zie ook de gezamenlijke verklaring van de Europese communistische

partijen na de conferentie op

www.cvce.eu/obj/declaration_sur_les_problemes_de_la_situation_internationale_septembre_1947-fr-e6e79de9-03b6-4632-ac96-53760cec8643.html.

2. George Kennan (onder het pseudonym 'x'), 'The Sources of Soviet Conduct', *Foreign Affairs*, vol. 25, no. 4 (1947), pp. 566-582. Voor de misverstanden over zijn artikel zie ook George Kennan, *Memoirs, 1925-1950* (Boston, MA: Little, Brown, 1967), pp. 354-367.
3. Zie A.W. Singham en Shirley Hune, *Non-Alignment in an Age of Alignments* (Londen: Zed Books, 1986), p. 68.
4. Interview Anthony Curwen door Lyn Smith van het Imperial War Museum, mei 1987, IWM Sound Archive 9810.
5. Voor Zweden zie Carl-Gustaf Scott, 'The Swedish Midsummer Crisis of 1941: The Crisis that Never Was', *Journal of Contemporary History*, vol. 37, no. 3 (2002), pp. 371-394; voor Portugal zie Luís Rodrigues en Sergiy Glebov, *Military Bases: Historical Perspectives, Contemporary Challenges* (Amsterdam: IOS Press, 2009), p. 152; voor Zwitserland zie Independent Commission of Experts – Second World War, *Switzerland, National Socialism and the Second World War: Final Report*, vert. Rosamund Bandi et al. (Zürich: Pendo Verlag, 2002), p. 189, beschikbaar op www.uek.ch/en/schlussbericht/synthesis/ueke.pdf.
6. Voor Zweden zie Heinrich August Winkler, *The Age of Catastrophe* (New Haven, CT: Yale University Press, 2015), p. 790; voor Spanje zie Stanley G. Payne, *Franco and Hitler* (New Haven, CT: Yale University Press, 2009); voor het Vaticaan zie Gerald Steinacher, *Nazis on the Run* (New York: Oxford University Press, 2012), pp. 101-148.
7. Voor een goed geschiedwerk over de NAVO zie Peter Duignan, *Nato: Its Past, Present, and Future* (Stanford: Hoover Institution Press, 2000).
8. Voor Latijns-Amerika in het algemeen zie Bethell en Roxborough (red.), *Latin America*, pp. 1-32; voor Cuba in het bijzonder zie Alex von Tunzelmann, *Red Heat* (Londen: Simon & Schuster, 2011), p. 256.
9. Marco Wyss, *Arms Transfers, Neutrality and Britain's Role in the Cold War* (Boston, MA: Brill, 2012), pp. 25-26; 'Spy Plane Shot Down in Baltic Found', *The Telegraph*, 20 juni 2003.
10. Zie Jakob Tanner, 'Switzerland and the Cold War: A Neutral Country Between the "American Way of Life" and "Geistige Landesverteidigung"', in Joy Charnley en Malcolm Pender (red.), *Switzerland and War* (Bern: Peter Lang, 1999), pp. 113-128; Wyss, *Arms*

Transfers, passim; Daniel A. Neval, 'Mit Atombomben bis nach Moskau': *Gegenseitige Wahrnehmung der Schweiz und des Ostblocks im Kalten Krieg, 1945-1968* (Zürich: Chronos, 2003), passim.

11. 'Der gefräßige Staat', *Neue Zürcher Zeitung*, 22 november 2014; Dominique Grisard, 'Female Terrorists and Vigilant Citizens: Gender, Citizenship and Cold War Direct-Democracy', in Jadwiga E. Pieper Mooney en Fabio Lanza (red.), *De-Centering Cold War History* (Oxford: Routledge, 2013), pp. 123-144.

12. Paul Kennedy, *The Parliament of Man* (Londen: Allen Lane, 2006), pp. 54, 74.

13. Toespraak van Nehru, 7 september 1947, geciteerd in H.M. Wajid Ali, *India and the Non-Aligned Movement* (New Delhi: Adam Publishers & Distributors, 2004), p. 12.

14. Toespraak van Nehru tot Indiase parlement, 1951, geciteerd in Kristin S. Tassin, "'Lift up Your Head, My Brother": Nationalism and the Genesis of the Non-Aligned Movement', *Journal of Third World Studies*, vol. 23, no. 1 (2006), p. 148.

15. Zie bijvoorbeeld zijn toespraak voor de VN op 30 september 1960 in Sukarno, *Toward Freedom and the Dignity of Man: A Collection of Five Speeches* (Jakarta: Department of Foreign Affairs, 1961), pp. 127-129; en de toespraak voor de Belgradoconferentie in september 1961, afgedrukt in het conferentieverslag *Belgrade Conference 1961*, no. 3, pp. 7-9.

16. Gamal Abdel Nasser (Egypte), geciteerd in Tassin, "'Lift up Your Head, My Brother'", p. 158; en Ibrahim Abboud (Soedan) in een toespraak op de Belgradoconferentie in september 1961, afgedrukt in het conferentieverslag *Belgrade Conference 1961*, no. 4, p. 5.

17. William Potter en Gaukhar Mukhatzhanova, *Nuclear Politics and the Non-Aligned Movement: Principles vs. Pragmatism* (Londen: Routledge, 2012), pp. 17-36.

18. Zie de principes van niet-gebondenheid die zijn overeengekomen op de voorbereidende Caïroconferentie, 5-18 juni 1960, in P.M.H. Bell, *The World Since 1945* (Londen: Bloomsbury Academic, 2010), pp. 253-254.

19. Geir Lundestad, *East, West, North, South* (Londen: Sage, 2014), p. 274; Odd Arne Westad, *The Global Cold War* (Cambridge University Press, 2007), pp. 108-109.

20. Bell, *The World Since 1945*, p. 258.

21. Tanner, 'Switzerland and the Cold War', pp. 113-126.

22. Lezing van Michael Manley voor de Third World Foundation, Londen, 29 oktober 1979, *International Foundation for Development Alternatives Dossier*, vol. 16 (1980); online beschikbaar op www.burmalibrary.org/docs19/ifda_dossier-16.pdf.
23. Soekarno's toespraak op de Belgradoconferentie in 1961, no. 3, pp. 8, 9; zie ook zijn vergelijkbare toespraak tot de VN, 30 september 1960, Sukarno, *Toward Freedom and the Dignity of Man*, p. 129.
24. Titel van Soekarno's toespraak tot de VN, 30 september 1960: *ibid.*, p. 121.
25. Bourguiba's toespraak op de Belgradoconferentie van 1961, no. 4, p. 8.

Hoofdstuk 16 – De geboorte van een Aziatische natie

1. Adrian Vickers, *A History of Modern Indonesia* (New York: Cambridge University Press, 2013), pp. 1, 9, 14; Joseph H. Daves, *The Indonesian Army from Revolusi to Reformasi*, vol. 1: *The Struggle for Independence and the Sukarno Era* (uitgegeven in eigen beheer: gedrukt bij CreateSpace, Charleston, 2013).
2. Geciteerd in S.K. Trimurti, *95 Tahun S.K. Trimurti: Pejuang Indonesia* (Jakarta: Yayasan Bung Karno, 2007), p. 15. Het verhaal van Trimoerti is gebaseerd op deze verzameling van haar geschriften en op een biografie door I.N. Soebagijo, *S.K. Trimurti: Wanita Pengabdian Bangsa* (Jakarta: Gunung Agung, 1982).
3. Trimurti, *95 Tahun*, p. 18.
4. *Ibid.*, p. 19.
5. *Ibid.*, p. 24.
6. Vickers, *A History of Modern Indonesia*, pp. 100, 106-107, 114; Daves, *The Indonesian Army*, vol. 1, pp. 42-44; Ian Buruma, *Year Zero: A History of 1945* (Londen: Atlantic, 2013), pp. 114-120; Anthony Reid, *The Indonesian National Revolution, 1945-1950* (Hawthorn: Longman Australia, 1974), pp. 115-116; Jan Ruff-O'Herne, *Fifty Years of Silence* (Sydney: Heinemann Australia, 2008), p. 135.
7. Benedict R. O'G Anderson, *Java in a Time of Revolution: Occupation and Resistance, 1944-1946* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1972), pp. 132-133; Buruma, *Year Zero*, p. 115.

8. John W. Dower, *War Without Mercy: Race and Power in the Pacific War* (New York: Pantheon, 1986), p. 296; Vickers, *A History of Modern Indonesia*, pp. 91-95; Saskia Wieringa, *Sexual Politics in Indonesia* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002), pp. 82, 95; Yuki Tanaka, "'Comfort Women' in the Dutch East Indies", in Margaret Stetz en Bonnie B. C. Oh (red.), *Legacies of the Comfort Women of World War II* (Armonk, NY: M.E. Sharp, 2001), pp. 63-64.
9. Daves, *The Indonesian Army*, vol. 1, pp. 40, 67; Mbeligai Bangun, geciteerd in Mary Margaret Steedly, *Rifle Reports: A Story of Indonesian Independence* (Berkeley en Los Angeles: University of California Press, 2013), p. 43.
10. Anderson, *Java in a Time of Revolution*, p. 128.
11. Voor deze en volgende beschrijving van de strijd zie Daves, *The Indonesian Army*, vol. 1, pp. 74-84; William H. Frederick, *Visions and Heat: The Making of the Indonesian Revolution* (Athens: Ohio University Press, 1989), pp. 197-202, 255-267, 278-280; en Anderson, *Java in a Time of Revolution*, pp. 151-166.
12. Radiotoespraak van Soetomo, geciteerd in Frederick, *Visions and Heat*, p. 255 – zie ook vergelijkbare uitzendingen van Soemarsono; Anderson, *Java in a Time of Revolution*, p. 161; Buruma, *Year Zero*, p. 119.
13. Frederick, *Visions and Heat*, p. 279; Vickers, *A History of Modern Indonesia*, pp. 102-103.
14. Frederick, *Visions and Heat*, pp. 278-279; Daves, *The Indonesian Army*, vol. 1, p. 83.
15. Vickers, *A History of Modern Indonesia*, p. 103; Daves, *The Indonesian Army*, vol. 1, p. 73; Steedly, *Rifle Reports*, p. 231.
16. Reid, *The Indonesian National Revolution*, pp. 107-108 en 119, n.7; Vickers, *A History of Modern Indonesia*, p. 105.
17. Vickers, *A History of Modern Indonesia*, pp. 115-116; Michael Burleigh, *Small Wars, Far Away Places* (Londen: Macmillan, 2013), pp. 46-47.
18. D.R. SarDesai, *Southeast Asia: Past and Present* (Boulder, CO: Westview Press, 1997), pp. 200-203.

19. Ho Chi Minh, 'Declaration of Independence of the Democratic Republic of Vietnam', in Gregory Allen Olson (red.), *Landmark Speeches on the Vietnam War* (College Station: Texas A&M University Press, 2010), pp. 17-18.
20. Burleigh, *Small Wars, Far Away Places*, p. 243.
21. Ibid., p. 243; P.M.H. Bell, *The World Since 1945* (Londen: Bloomsbury Academic, 2010), p. 298.
22. Bell, *The World Since 1945*, p. 298.
23. Vickers, *A History of Modern Indonesia*, p. 103; Daves, *The Indonesian Army*, vol. 1, p. 84.
24. SarDesai, *Southeast Asia: Past and Present*, p. 234; Cheah Boon Kheng, *Red Star Over Malaya*, 3de dr. (Singapore University Press, 2003), pp. 177-184, 232-239.
25. Ian Talbot en Gurharpal Singh, *The Partition of India* (Cambridge University Press, 2009), pp. 2-3, 154-175.
26. Eben Hezer en E.H. Sinuraya, geciteerd in Steedly, *Rifle Reports*, p. 259.
27. Soekarno, toespraak van 19 september 1948, geciteerd in J.D. Legge, *Sukarno: A Political Biography* (Londen: Allen Lane, 1972), p. 231; Vickers, *A History of Modern Indonesia*, p. 114.
28. Daves, *The Indonesian Army*, vol. 1, pp. 233-268, 412; Vickers, *A History of Modern Indonesia*, pp. 123, 143; Cees van Dijk, *Rebellion Under the Banner of Islam: The Darul Islam in Indonesia* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1981), passim.
29. Daves, *The Indonesian Army*, vol. 1, pp. 338-339; Vickers, *A History of Modern Indonesia*, p. 148.
30. Daves, *The Indonesian Army*, vol. 1, pp. 357, 369, 388-395; Vickers, *A History of Modern Indonesia*, p. 144.
31. Wieringa, *Sexual Politics in Indonesia*, pp. 280-289; Joseph H. Daves, *The Indonesian Army from Revolusi to Reformasi*, vol. 2: *Soeharto and the New Order* (uitgegeven in eigen beheer: gedrukt bij CreateSpace, Charleston, 2013), pp. 72, 75, 149; Vickers, *A History of Modern Indonesia*, pp. 161-162.
32. Daves, *The Indonesian Army*, vol. 2, p. 156; Vickers, *A History of Modern Indonesia*, pp. 162, 172-173.

Hoofdstuk 17 – De geboorte van een Afrikaanse natie

1. Het volgende verhaal is grotendeels gebaseerd op de autobiografie van Waruhiu Itote, *'Mau Mau' General* (Nairobi: East African Publishing House, 1967). Een andere belangrijke bron was Myles Osborne (red.), *The Life and Times of General China* (Princeton, NJ: Marcus Wiener Publishers, 2015).
2. Itote, *'Mau Mau' General*, p. 14.
3. Ibid., p. 13.
4. Ibid., p. 27.
5. Ibid., p. 39.
6. Ibid., p. 40.
7. Ibid., p. 45.
8. Henry Kahinga Wachanga, *The Swords of Kirinyaga* (Nairobi: East African Literature Bureau, 1975), p. 87; John Lonsdale, 'The Moral Economy of Mau Mau: Wealth, Poverty and Civic Virtue in Kikuyu Political Thought', in Bruce Berman en John Lonsdale, *Unhappy Valley: Conflict in Kenya & Africa* (Londen: James Currey, 1992), p. 443.
9. Itote, *'Mau Mau' General*, pp. 216-217.
10. Voor een lijst met grieven zie Wachanga, *The Swords of Kirinyaga*, p. xxv, maar voor meer details zie David Anderson, *Histories of the Hanged* (Londen: Weidenfeld & Nicolson, 2005), pp. 9-41; en Lonsdale, 'The Moral Economy of Mau Mau', pp. 315-468.
11. Anderson, *Histories of the Hanged*, p. 9.
12. Voor de cijfers zie David Killingray, 'African Civilians in the Era of the Second World War, c.1939-1950', in John Laband (red.), *Daily Lives of Civilians in Wartime Africa* (Westport, CT: Greenwood Press, 2007), p. 146; en Elizabeth Schmidt, 'Popular Resistance and Anticolonial Mobilization: The War Effort in French Guinea', in Judith A. Byfield et al. (red.), *Africa and World War II* (New York: Cambridge University Press, 2015), p. 446.
13. John Iliffe, *A Modern History of Tanganyika* (Cambridge University Press, 1979), p. 370.
14. Geoffrey I. Nwaka, 'Rebellion in Umuahia, 1950-1951: Ex-Servicemen and Anti-Colonial Protest in Eastern Nigeria', *Transafrican Journal of History*, vol. 16 (1987), pp. 47-62.

15. Adrienne M. Israel, 'Ex-Servicemen at the Crossroads: Protest and Politics in Postwar Ghana', *Journal of Modern African Studies*, vol. 30, no. 2 (1992), pp. 359-368. Voor ooggetuigenverslagen van deze gebeurtenissen zie de BBC World Service-productie *Witness: Ghana Veterans and the 1948 Accra Riots* (2014).
16. Antoine Lumenganeso en 'Kalubi', geciteerd in François Ryckmans, *Mémoires noires: les Congolais racontent le Congo belge, 1940-1960* (Brussel: Éditions Racine, 2010), pp. 24-26.
17. Schmidt, 'Popular Resistance and Anticolonial Mobilization', pp. 454-457.
18. Nancy Ellen Lawler, *Soldiers of Misfortune: Ivoirien Tirailleurs of World War II* (Athens: Ohio University Press, 1992), pp. 15, 208-218.
19. Ashley Jackson, *Botswana, 1939-1945* (Oxford: Clarendon Press, 1999), pp. 237-255.
20. Voor de overtuigende stelling dat veteranen uit de Tweede Wereldoorlog geen grote *praktische* rol in de onafhankelijkheidsstrijd hebben gespeeld zie Eugene P.A. Schleh, 'The Post-War Careers of Ex-Servicemen in Ghana and Uganda', *Journal of Modern African Studies (JMAS)*, vol. 6, no. 2 (1968), pp. 203-220; Gabriel Olusanya, 'The Role of Ex-Servicemen in Nigerian Politics', *ibid.*, pp. 221-232; David Killingray, 'Soldiers, Ex-Servicemen and Politics in the Gold Coast, 1939-50', *JMAS*, vol. 21, no. 3 (1983), pp. 523-534.
21. Robert Kakembo, *An African Soldier Speaks* (Londen: Edinburgh House Press, 1946), pp. 9-10, 22.
22. Lawler, *Soldiers of Misfortune*, p. 220.
23. Namble Silué, geciteerd *ibid.*, p. 15.
24. Lizzie Collingham, *The Taste of War* (Londen: Allen Lane, 2011), pp. 133-137; Lonsdale, 'The Moral Economy of Mau Mau', pp. 315-468.
25. Collingham, *The Taste of War*, p. 133; Anderson, *Histories of the Hanged*, p. 26. Voor de Mau Mau-revolte als een boerenopstand zie Donald L. Barnett en Karari Njama, *Mau Mau from Within* (New York: Modern Reader Paperbacks, 1970); en Wunyabari O. Maloba, *Mau Mau and Kenya: An Analysis of a Peasant Revolt* (Bloomington: Indiana University Press, 1993).
26. John Lonsdale, 'The Depression and the Second World War in the Transformation of Kenya', in David Killingray en Richard Rathbone (red.), *Africa and the Second World War* (Basingstoke: Macmillan, 1986), p. 128.

27. Anderson, *Histories of the Hanged*, pp. 181-190.
28. Zie David Hyde, 'The Nairobi General Strike (1950): From Protest to Insurgency', in Andrew Burton (red.), *The Urban Experience in Eastern Africa c.1750-2000* (Nairobi: British Institute in Eastern Africa, 2002), pp. 235-523; en Marshall S. Cloughs beschrijving van Keniaanse marxistische interpretaties in zijn *Mau Mau Memoirs: History Memory and Politics* (Boulder, CO: Lynne Rienner, 1998), p. 243.
29. Nicholas Westcott, 'The Impact of the Second World War on Tanganyika, 1939-49', in Killingray en Rathbone (red.), *Africa and the Second World War*, pp. 146-147.
30. Ashley Jackson, *The British Empire and the Second World War* (Londen: Hambledon Continuum, 2006), p. 45.
31. Carolyn A. Brown, 'African Labor in the Making of World War II', in Byfield et al. (red.), *Africa and World War II*, p. 62.
32. Allen Isaacman, 'Peasants and Rural Social Protests in Africa', *African Studies Review*, vol. 33, no. 2 (1990), vooral pp. 53-58.
33. Generaal Rocafort, geciteerd in Catherine Bogosian Ash, 'Free to Coerce: Forced Labor During and After the Vichy Years in French West Africa', in Byfield et al. (red.), *Africa and World War II*, p. 123.
34. Hein Marais, *South Africa: Limits to Change* (Londen: Zed Books, 2001), pp. 12-13.
35. Brown, 'African Labor in the Making of World War II', p. 67.
36. 'Kalubi', geciteerd in Ryckmans, *Memoires noires*, p. 25.
37. Caroline Elkins, *Britain's Gulag: The Brutal End of Empire in Kenya* (Londen: Bodley Head, 2014), pp. 38, 42-43; Anderson, *Histories of the Hanged*, pp. 88-95. Voor persberichten over de aanslag op het gezin van Roger Ruck zie bijvoorbeeld, 'Murder Raid in Kenya', *The Times*, 26 januari 1953; 'Family of Three Found Slashed to Death', *Daily Mirror*, 26 januari 1953; 'A Vile, Brutal Wickedness', *Illustrated London News*, 7 februari 1953, pp. 190-191.
38. Herdenkingsdienst Ruck, geciteerd in 'A Vile, Brutal Wickedness', *Illustrated London News*, 7 februari 1953, pp. 190-191; Itote, 'Mau Mau' General, p. 277.
39. J.F. Lipscomb, *White Africans* (Londen: Faber & Faber, 1955), p. 142; Elkins, *Britain's Gulag*, pp. 43, 46-51.
40. Anderson, *Histories of the Hanged*, p. 4.

41. Ibid., pp. 125-132; Elkins, *Britain's Gulag*, p. 45. Voor ooggetuigenverslagen over de massamoord zie Karigo Muchai, *The Hardcore* (Richmond, BC: LSM Information Center, 1973), pp. 23-24; en Peter Evans, *Law and Disorder: Scenes from Life in Kenya* (Londen: Secker & Warburg, 1956), pp. 170-188.
42. Voor strafmaatregelen van Britse troepen zie bijvoorbeeld het proces van kapitein G.S.L. Griffiths of the King's African Rifles, in Anderson, *Histories of the Hanged*, p. 259. Voor cijfers over het aantal gevangenen zie *ibid.*, p. 5; Elkins, *Britain's Gulag*, p. xi.
43. Cijfers volgens Itote zelf: zie Osborne (red.), *The Life and Times of General China*, p. 17. Anderson, *Histories of the Hanged*, p. 233, stelt het aantal operationele troepen van Itote op vierduizend.
44. Anderson, *Histories of the Hanged*, pp. 92, 232.
45. Itote, *'Mau Mau' General*, pp. 43, 129-138.
46. Voor Itotes verhoor zie Osborne (red.), *The Life and Times of General China*, pp. 145-199.
47. Itote, *'Mau Mau' General*, p. 40.
48. John Nottingham's lofrede op Waruhiu Itote, in Osborne (red.), *The Life and Times of General China*, p. 251.
49. Voor Algerije tijdens de Tweede Wereldoorlog zie Mohamed Khenouf en Michael Brett, 'Algerian Nationalism and the Allied Military Strategy and Propaganda During the Second World War: The Background to Sétif', in Killingray en Rathbone (red.), *Africa and the Second World War*, pp. 258-274. Voor cijfers met betrekking tot Sétif en de Algerijnse Oorlog zie Alistair Horne, *A Savage War of Peace* (Londen: Macmillan, 1977), pp. 26-28, 538.
50. Norrie MacQueen, *The Decolonization of Portuguese Africa* (Harlow: Longman, 1997), pp. 124-204, 223-231; James W. Martin III, *A Political History of the Civil War in Angola 1974-1990* (New Brunswick, NJ: Transaction Books, 2011), pp. ix-x.
51. W.M. Spellman, *A Concise History of the World Since 1945* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006), p. 83.
52. P.M.H. Bell, *The World Since 1945* (Londen: Bloomsbury Academic, 2010), p. 447.

53. Mohamed Mathu, *The Urban Guerrilla* (Richmond, BC: LSM Information Center, 1974), p. 87.
54. Kwame Nkrumah, *Neo-Colonialism: The Last Stage of Imperialism* (Londen: Nelson, 1965).
55. 'Opening the Secret Files on Lumumba's Murder', *The Washington Post*, 21 juli 2002; 'Revealed: How Israel Helped Amin to Take Power', *The Independent*, 16 augustus 2003.
56. Godfrey Mwakikagile, *Africa is in a Mess: What Went Wrong and What Should be Done* (Dar es Salaam: New Africa Press, 2006), pp. 22-25.
57. *Ibid.*, pp. 26-27.

Hoofdstuk 18 – Democratie in Latijns-Amerika

1. Ocarina Castillo D'Imperio, *Carlos Delgado Chalbaud* (Caracas: El Nacional, 2006), pp. 48, 65-67.
2. *Ibid.*, p. 56.
3. Robert J. Alexander, *Rómulo Betancourt and the Transformation of Venezuela* (New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1982), p. 214.
4. Communiqué, geciteerd *ibid.*, pp. 217-218.
5. *Ibid.*, pp. 228-233, 236; Maleady aan minister van Buitenlandse Zaken, 7 januari 1947, US Department of State, *Foreign Relations of the United States* (Washington, DC: US Government Printing Office) (hierna *FRUS*) 1947, vol. 8, p. 1055.
6. Alexander, *Rómulo Betancourt*, pp. 239-242; Angus Maddison, *The World Economy: Historical Statistics* (Parijs: OECD, 2003), p. 122.
7. Alexander, *Rómulo Betancourt*, pp. 258-265.
8. Muriel Emanuel (red.), *Contemporary Architects* (Basingstoke: Macmillan, 1980), pp. 852-853; Miguel Tinker Salas, *Venezuela: What Everyone Needs to Know* (New York: Oxford University Press, 2015), pp. 73, 87.
9. Alexander, *Rómulo Betancourt*, pp. 276-278.

10. Alexander, *Rómulo Betancourt*, pp. 273-275; Sean M. Griffing et al., 'Malaria Control and Elimination, Venezuela, 1800s-1970s', *Emerging Infectious Diseases*, vol. 20, no. 10 (2014), online beschikbaar op <http://dx.doi.org/10.3201/eid2010.130917>.
11. Delgado, toespraak van 24 juni 1946, geciteerd in Castillo D'Imperio, *Carlos Delgado Chalbaud*, p. 71; zie ook pp. 73-74.
12. Bethell en Roxborough (red.), *Latin America*, p. 14.
13. Castillo D'Imperio, *Carlos Delgado Chalbaud*, p. 83.
14. *Ibid.*, p. 84.
15. Alexander, *Rómulo Betancourt*, pp. 296, 314-315.
16. Sheldon T. Mills, chef van de Division of North and West Coast Affairs, memo aan de directeur van het Office of American Republics Affairs, 22 november 1948, *FRUS 1948*, vol. 9, pp. 126-127.
17. Alexander, *Rómulo Betancourt*, pp. 283-284.
18. Minister van Buitenlandse Zaken Byrnes aan zaakgelastigde in Venezuela, 7 januari 1946, *FRUS 1946*, vol. 11, p. 1331.
19. Sheldon B. Liss, *Diplomacy and Dependency: Venezuela, the United States, and the Americas* (Salisbury, NC: Documentary, 1978), p. 134.
20. Waarnemend minister van Buitenlandse Zaken Acheson aan minister van Oorlog Patterson, 17 juni 1946, *FRUS 1946*, vol. 11, p. 1346.
21. Castillo D'Imperio, *Carlos Delgado Chalbaud*, p. 90; Alexander, *Rómulo Betancourt*, p. 296.
22. Vertrouwelijk rapport van waarnemend minister van Buitenlandse Zaken Lovett, 3 december 1948, en ambassadeur Donnelly aan minister van Buitenlandse Zaken, 4 december 1948, *FRUS 1948*, vol. 9, pp. 133, 134; Alexander, *Rómulo Betancourt*, pp. 314-315; Castillo D'Imperio, *Carlos Delgado Chalbaud*, pp. 82-90.
23. Communiqué van Delgado, 24 juni 1948, geciteerd in Castillo D'Imperio, *Carlos Delgado Chalbaud*, p. 92.
24. Castillo D'Imperio, *Carlos Delgado Chalbaud*, pp. 84, 93, 97-98; Alexander, *Rómulo Betancourt*, pp. 312-313.

25. Interview met Delgado door Gonzalo de la Parra van *El Universal* (Mexico), geciteerd in Venezuela, Junta Militar de Gobierno, *Saludo de la Junta Militar de Gobierno a los Venezolanos con ocasion del Año Nuevo* (Caracas: Oficina Nacional de Información y Publicaciones, 1950), p. 28.
26. Delgado, geciteerd in Castillo D'Imperio, *Carlos Delgado Chalbaud*, p. 109; interview met Delgado door Rafael Gómez Picón van *Sábado* (Bogotá), geciteerd in Venezuela, *Saludo*, p. 14.
27. Bethell en Roxborough (red.), *Latin America*, pp. 4-6; William Ebenstein, 'Political and Social Thought in Latin America', in Arthur P. Whitaker (red.), *Inter-American Affairs 1945* (New York: Columbia University Press, 1946), p. 137.
28. UN Department of Economic Affairs, *Economic Report: Salient Features of the World Economic Situation, 1945-47* (Lake Success, NY: UN, 1948), p. 18; Maddison, *The World Economy*, pp. 133, 135.
29. Zie artikel van Leslie Bethell over Brazilië, van Andrew Barnard over Chili en van Nigel Haworth over Peru, in Bethell en Roxborough (red.), *Latin America*, pp. 45, 70, 184; zie ook de inleiding van de redacteuren, *ibid.*, pp. 13-14.
30. Alexander, *Rómulo Betancourt*, pp. 284-285; Liss, *Diplomacy and Dependency*, pp. 132, 136.
31. Bethell en Roxborough (red.), *Latin America*, pp. 9-10.
32. Beleidsverklaring van Amerikaans ministerie van Buitenlandse Zaken, 30 juni 1950, *FRUS 1950*, vol. 2, pp. 1029-1030.
33. Bethell en Roxborough (red.), *Latin America*, pp. 18-19.
34. Braden, geciteerd in Stephen G. Rabe, *Eisenhower and Latin America: The Foreign Policy of Anticommunism* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1988), p. 14.
35. Voor vermoedens in die tijd zie het persbericht van het Amerikaans ministerie van Buitenlandse Zaken, 13 december 1948, *FRUS 1948*, vol. 9, pp. 144-145; voor historici die wantrouwend blijven zie Steve Ellner, 'Venezuela', in Bethell en Roxborough (red.), *Latin America*, p. 166; en Miguel Tinker Salas, *Venezuela*, p. 85.
36. Tim Weiner, *Legacy of Ashes* (Londen: Allen Lane, 2007), pp. 93-104; Stephen Schlesinger en Stephen Kinzer, *Bitter Fruit: The Story of the American Coup in Guatemala*

(Boston, MA: Harvard University Press, 2005), pp. 96-97; Nick Cullather, *Secret History: The CIA's Classified Account of Its Operations in Guatemala, 1952-1954* (Stanford University Press, 1999).

37. In 1954 ontving de Venezolaanse dictator Marcos Pérez Jiménez bijvoorbeeld de Legion of Merit: zie Operations Coordinating Board aan National Security Council, 19 januari 1955, 'Progress Report on NSC 5432/1 United States Objectives and Courses of Action with Respect to Latin America', *FRUS 1952-54*, vol. 4, p. 95.

38. Francesca Miller, *Latin American Women and the Search for Social Justice* (Hanover, NH: University Press of New England, 1991), pp. 154, 185.

39. Weiner, *Legacy of Ashes*, pp. 380-381.

40. Zie het handvest van de Organisatie van Amerikaanse Staten, getekend in Bogotá in 1948, artikelen 1 tot 3: www.oas.org/en/sla/dil/inter_american_treaties_A-41_charter_OAS.asp; en het VN-Handvest, in het bijzonder artikel 2, clause 7: www.un.org/en/charter-united-nations/.

41. Waarnemend minister van Buitenlandse Zaken Lovett aan diplomatieke afvaardigingen in de Amerikaanse republieken, 28 december 1948, *FRUS 1948*, vol. 9, p. 150.

42. Castillo D'Imperio, *Carlos Delgado Chalbaud*, p. 112.

43. Interview met Delgado, *Sábado*, geciteerd in Venezuela, *Saludo*, p. 15.

44. Delgado, geciteerd in Castillo D'Imperio, *Carlos Delgado Chalbaud*, p. 109.

45. *Ibid.*, p. 111.

46. Delgado, geciteerd in het rapport van ambassadeur Donnelly aan minister van Buitenlandse Zaken, *FRUS 1948*, vol. 9, p. 130.

Hoofdstuk 19 – Israël: natie van archetypen

1. Tenzij anders aangegeven zijn alle citaten afkomstig uit een interview met de auteur, 13 september 2016. Aanvullend materiaal is genomen uit autobiografische werken van Aharon Appelfeld: *The Story of a Life* (Harmondsworth: Penguin, 2006); *Table for One* (New Milford, CT: The Toby Press, 2007); en een interview voor Ari Shavit in zijn boek *My Promised Land* (Londen: Scribe, 2015).

2. Geciteerd in Shavit, *My Promised Land*, pp. 140-141.

3. Appelfeld, *The Story of a Life*, pp. 114, 116.
4. Voor het existentialistisch denken van de eerste pioniers zie dagboekantekeningen van kibboetsleden in Ein Harod, geciteerd in Shavit, *My Promised Land*, pp. 36-37.
5. Zie bijvoorbeeld David Ben-Gurion, *Israel: A Personal History* (New York: Funk & Wagnalls, 1971), p. 135.
6. Tom Segev, *The Seventh Million* (New York: Hill & Wang, 1993), pp. 84-96.
7. Yitzhak Gruenbaum, geciteerd *ibid.*, p. 71.
8. Voor de Engelse tekst van de declaratie zie de website van het Israëlische ministerie van Buitenlandse Zaken:
www.mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/peace/guide/pages/declaration%20of%20establishment%20of%20state%20of%20israel.aspx.
9. David Ben-Gurion, geciteerd in Martin Gilbert, *Israel: A History* (Londen: Black Swan, 1999), p. 251.
10. *Ibid.*, p. 187.
11. Anita Shapira, *Israel: A History* (Waltham, MA: Brandeis University Press, 2012), pp. 212-215, 220; Gilbert, *Israel*, p. 267.
12. Shavit, *My Promised Land*, pp. 150-151; Gilbert, *Israel*, p. 267; Shapira, *Israel*, p. 212. Zie ook David Kroyanker, 'Fifty Years of Israeli Architecture as Reflected in Jerusalem's Buildings', 26 mei 1999, gepubliceerd op de website van het Israëlische ministerie van Buitenlandse Zaken:
www.mfa.gov.il/mfa/abouttheministry/publications/pages/fifty%20years%20of%20israeli%20architecture%20as%20reflected%20i.aspx.
13. Overeenkomst tussen Israël en West-Duitsland over herstelbetalingen geciteerd in Gilbert, *Israel*, p. 283.
14. Shapira, *Israel*, pp. 212-215; Gilbert, *Israel*, p. 267.
15. Uri Yadin van het ministerie van Justitie, dagboekantekening voor 5 april 1948, geciteerd in Shapira, *Israel*, p. 180.
16. Shapira, *Israel*, p. 210; 'Beersheba', *Canadian Jewish Chronicle*, 7 oktober 1955, p. 9.
17. Deel uit de beroemde eerste regel van Moshe Shamirs *With His Own Hands* (Jerusalem: Israel Universities Press, 1970): 'Elik was geboren uit de zee.'

18. Bijvoorbeeld Yigal Mossinsohns *Way of a Man* (Tel Aviv: N. Tversky Publishers, 1953); en S. Yizhars verhaal uit 1948 'The Prisoner', weergegeven in Robert Alter (red.), *Modern Hebrew Literature* (West Orange, NJ: Behrman House, 1975).
19. Shlomo Nitzan, *Togetherness* (Tel Aviv: Hakibbutz Hameuchad, 1956); Moshe Shamir, *He Walked Through the Fields* (Merhavia: Sifriat Poalim, 1947).
20. Shamir, *He Walked Through the Fields*; Hanoach Bartov, *Each Had Six Wings* (Merhavia: Sifriat Poalim, 1954).
21. Voor artikelen over de Israëlische literatuur uit deze periode zie Bryan Cheyette, 'Israel', in John Sturrock (red.), *The Oxford Guide to Contemporary World Literature* (Oxford University Press, 1996), pp. 238-239; Gila Ramras-Rauch, *The Arab in Israeli Literature* (Londen: I.B. Tauris, 1989), pp. 55-112; Avner Holtzman, "'They Are Different People": Holocaust Survivors as Reflected in the Fiction of the Generation of 1948', *Yad Vashem Studies*, vol. 30 (2002), pp. 337-368 (Engelse vertaling beschikbaar online: www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%205424.pdf).
22. Shapira, *Israel*, p. 208; Shavit, *My Promised Land*, p. 148; Gilbert, *Israel*, pp. 257, 275.
23. Arie Geldblum, 'Fundamental Problems of Immigrant Absorption', *Haaretz*, 28 september 1945, p. 3; zie ook Segev, *The Seventh Million*, p. 180.
24. Ehud Loeb, Eliezer Ayalon en Walter Zwi Bacharach, geciteerd op de website van Yad Vashem: www.yadvashem.org/yv/en/education/interviews/road_ahead.asp; www.yadvashem.org/yv/en/education/interviews/ayalon.asp; www.yadvashem.org/yv/en/education/interviews/bacharach.asp.
25. Aharon Barak, geciteerd in Shavit, *My Promised Land*, p. 145.
26. Segev, *The Seventh Million*, pp. 168-170; Appelfeld, *The Story of a Life*, pp. 111-112.
27. Segev, *The Seventh Million*, p. 180.
28. Ibid., pp. 170, 172, 174.
29. Ben Shephard, *The Long Road Home: The Aftermath of the Second World War* (Londen: Bodley Head, 2010), p. 361; Segev, *The Seventh Million*, p. 177.
30. Ben-Gurion, geciteerd in Hannah Starman, 'Israel's Confrontation with the Holocaust: A Journey of Uncertain Identity', in C.J.A. Stewart et al. (red.), *The Politics of Contesting Identity* (Edinburgh: Politics, University of Edinburgh, 2003), p. 130.

31. Simha Rotem, geciteerd in Segev, *The Seventh Million*, p. 160.
32. Voor de tekst van deze preek en een uitvoerige interpretatie van de culturele subtekst ervan zie Idith Zertal, *From Catastrophe to Power: The Holocaust Survivors and the Emergence of Israel* (Berkeley en Los Angeles: University of California Press, 1998), pp. 264-269.
33. Segev, *The Seventh Million*, p. 120; Shapira, *Israel*, p. 230; Ronit Lentin, *Israel and the Daughters of the Shoah* (New York: Berghahn Books, 2000).
34. Yehudit Hendel, geïnterviewd voor de Israëlische tv-documentaire *Cloudburst*, voor het eerst uitgezonden in juni 1989: zie Segev, *The Seventh Million*, p. 179.
35. Shmuel Ussishkin in *Haboker*, 16 november 1951; Eliezer Livneh in *Davar*, 9 november 1951; David Ben-Gurion, geciteerd in Shapira, *Israel*, pp. 229-230.
36. Yoel Palgi, *Into the Inferno*, vert. Phyllis Palgi (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2003), p. 259; Segev, *The Seventh Million*, pp. 121, 183.
37. Palgi, *Into the Inferno*, pp. 258-259.
38. Zie bijvoorbeeld Lentin, *Israel and the Daughters of the Shoah*, pp. 176-212; Ruth Amir, *Who is Afraid of Historical Redress?* (Boston, MA: Academic Studies Press, 2012), pp. 245-249; en Rafael Moses, 'An Israeli View', in Rafael Moses (red.), *Persistent Shadows of the Holocaust* (Madison, CT: International Universities Press, 1993), pp. 130-131.
39. Haike Grossman en Egon Rott, geciteerd in Segev, *The Seventh Million*, pp. 87-88.
40. Teddy Kollek, *For Jerusalem* (Londen: Weidenfeld & Nicolson, 1978), p. 46.
41. Dalia Ofer, *Escaping the Holocaust* (New York: Oxford University Press, 1990), pp. 317, 319; Segev, *The Seventh Million*, pp. 84-96.
42. Josef Rosensaft, geciteerd in Shephard, *The Long Road Home*, p. 363.
43. Zie bijvoorbeeld de heftige debatten over de vraag of men herstelbetalingen van Duitsland moest accepteren of over de Kastner-affaire.
44. Shapira, *Israel*, p. 265.
45. Ben-Gurion, *Israel*, p. 599.
46. Anon., *The Seventh Day: Soldiers Talk About the Six-Day War* (Londen: André Deutsch, 1970), pp. 217-218.

47. Kolonel Ehud Praver, geciteerd in Segev, *The Seventh Million*, pp. 394-395.
48. Voor vergelijkingen met de jaren dertig van de vorige eeuw zie bijvoorbeeld Yitzhak Tabenkin en Arabische commentatoren, geciteerd in Benny Morris, *Righteous Victims* (New York: Vintage, 2001), pp. 133, 136.
49. David Ben-Gurion, 4 juli 1947, geciteerd in Gilbert, *Israel*, p. 146; Ariel Sharon, toespraak in de Knesset, 26 januari 2005, geciteerd in *Haaretz*, 27 januari 2005.
50. Ben-Gurion, geciteerd in Ilan Pappé, *The Ethnic Cleansing of Palestine* (Londen: Oneworld, 2007), p. 72; Segev, *The Seventh Million*, pp. 448-451.
51. 'Without Intermediaries', *Maariv*, 5 november 1956, p. 4, geciteerd in Segev, *The Seventh Million*, p. 297.
52. Menachem Begin, geciteerd in Shapira, *Israel*, p. 380.
53. Ronald J. Berger, *The Holocaust, Religion and the Politics of Collective Memory* (New Brunswick, NJ: Transaction Books, 2013), p. 207.
54. Netanyahu, toespraak tot de algemene vergadering van de United Jewish Communities, geciteerd in Michael Marrus, *Lessons of the Holocaust* (University of Toronto Press, 2016), p. 109.
55. Zie bijvoorbeeld Shmaryahu Gutman, militair commandant van Lydda in 1948, geciteerd in Shavit, *My Promised Land*, pp. 118-127.
56. Shavit, *My Promised Land*, p. 114.
57. Voor geloofwaardige beschrijvingen van Deir Jassin zie Morris, *Righteous Victims*, p. 208 en desbetreffende noten. Voor allerlei betwiste cijfers met betrekking tot het bloedbad zie ook Gilbert, *Israel*, p. 169; en Pappé, *The Ethnic Cleansing of Palestine*, p. 91.
58. Pappé, *The Ethnic Cleansing of Palestine*, pp. 196-197.
59. Voor Kafr Qasim zie Amir, *Who is Afraid of Historical Redress?*, pp. 243-245.
60. Zie bijvoorbeeld Anon., *The Seventh Day*, p. 90.
61. Shavit, *My Promised Land*, pp. 230-236.
62. 'HRW: Israel committed war crimes in Gaza', *The Times of Israel*, 12 september 2014.
63. Zie bijvoorbeeld werken over het Israëliësch-Palestijnse conflict van Edward W. Said, Rashid Khalidi, Norman G. Finkelstein en Noam Chomsky.

64. Pappé, *The Ethnic Cleansing of Palestine*, p. xvii.
65. ‘German Protesters Dare to Compare Israelis to Nazis’, *The Week*, 6 januari 2008.
66. Voor het Chakrabarti-rapport over antisemitisme in de Britse Labour Party zie www.labour.org.uk/page/-/party-documents/ChakrabartiInquiry.pdf.
67. Yeshayahu Leibowitz, geciteerd in Segev, *The Seventh Million*, p. 401; zie ook pp. 409-410.
68. Shavit, *My Promised Land*, p. 231.
69. Appelfeld, *Table for One*, pp. 97, 105.
70. Dit is niet alleen een eeuwig probleem in Europa, de Verenigde Staten en het Midden-Oosten: voor de demonisering van Israël in Zuidoost-Azië zie Anthony Reid, *To Nation by Revolution: Indonesia in the Twentieth Century* (Singapore: NUS Press, 2011), pp. 262-264.
71. Keith Lowe, *Savage Continent* (Londen: Viking, 2012), pp. 222, 243, 248; Ian Talbot en Gurharpal Singh, *The Partition of India* (Cambridge University Press, 2009), pp. 2-3.

Hoofdstuk 20 – Europees nationalisme

1. Voor het verhaal van Spinelli zie zijn autobiografie: Altiero Spinelli, *Come ho tentato di diventare saggio*, 2 vols. (Bologna: Societa editrice il Mulino, 1984 en 1987). Voor het Ventotene-manifest en andere geschriften zie Altiero Spinelli, *From Ventotene to the European Constitution*, red. Agustín José Menéndez (Oslo: Centre for European Studies, 2007).
2. Spinelli, ‘Ventotene Manifesto’, in *From Ventotene to the European Constitution*, p. 18; *Come ho tentato di diventare saggio*, vol. 1, p. 308.
3. Spinelli, ‘Ventotene Manifesto’, p. 23; *Come ho tentato di diventare saggio*, vol. 1, p. 309.
4. Citaat Nobelprijs voor de Vrede, 12 oktober 2012, Nobel Peace Centre, Oslo.
5. Zie bijvoorbeeld de verzameling artikelen van de hand van de groep ‘Historians for Britain’, *Peace-Makers or Credit-Takers?: The EU and Peace in Europe*, gepubliceerd op hun website, historiansforbritain.org/research.

6. 'Euro Federalists Financed by US Spy Chiefs', *The Telegraph*, 19 september 2000. Zie ook 'The European Union Always Was a CIA Project, as Brexiteers Discover', *The Telegraph*, 27 april 2016.
7. De Gaulle, geciteerd in Richard Mayne, *Postwar: The Dawn of Today's Europe* (Londen: Thames & Hudson, 1983), p. 314.
8. Interview met Nicholas Ridley door Dominic Lawson in *The Spectator*, 14 juli 1990.
9. Keith Lowe, *Savage Continent* (Londen: Viking, 2012), vooral pp. 187-268.
10. Kwaśniewski, toespraak van 16 april 2003, gepubliceerd op de website van de Poolse president: www.president.pl/en/archive/news-archive/news-2003/art,79,poland-has-signed-the-accession-treaty.html; Evald Mikkel en Geoffrey Pridham, 'Clinching the "Return to Europe": The Referendums on EU Accession in Estonia and Latvia', in Aleks Szczerbiak en Paul Taggart (red.), *EU Enlargement and Referendums* (Abingdon: Routledge, 2005), p. 179.
11. Zie artikelen *ibid.*, pp. 123, 150, 178; *Wprost*, 11-17 januari 2016.
12. Bondsminister van Financiën Jacek Rostowski, geciteerd in 'Germany and France: Eurozone Will Not Force Out Greece', *The Telegraph*, 15 september 2011.
13. Cameron, toespraak in het British Museum, 9 mei 2016, live uitgezonden op Sky News Channel.
14. Barack Obama, "'As your friend, I tell you that the EU makes Britain even greater'", *The Telegraph*, 22 april 2016.
15. Penny Mordaunt in *The Telegraph*, 25 februari 2016; herkenningmuziek van Nigel Farage in 'Brexit Debate Brings Out Britain's World War Two Fixation', *Daily Mail* (online editie), 3 juni 2016.
16. *The Telegraph*, 15 mei 2016; *Daily Express*, 2 juni 2016; 'Boris Johnson's Abuse of Churchill', website van *History Today*, 1 juni 2016: www.historytoday.com/felix-klos/boris-johnsons-abuse-churchill.
17. Alan Sked, geciteerd in *Daily Express*, 9 juni 2016; Michael Gove, geciteerd in *Daily Express*, 22 juni 2016.
18. Interview met Boris Johnson, *The Telegraph*, 15 mei 2016.
19. 'The Secret History of the EU', *The Telegraph*, 27 augustus 2016.

20. 'EU Referendum: The Claims that Won it for Brexit, Fact Checked', *The Telegraph*, 29 juni 2016.
21. Volledige brief gepubliceerd op www.historiansforbritainineurope.org en vermeld in *The Guardian*, 25 mei 2016.
22. Opmerkingen van Paweł Machcewicz tijdens zijn presentatie van de permanente tentoonstelling van het museum, 22 januari 2017; 'A Museum Becomes a Battlefield Over Poland's History', *The New York Times*, 9 november 2016.

Hoofdstuk 21 – Trauma

1. Het verhaal van Choi Myeong-sun is gedetailleerder beschreven in Keith Howard (red.), *True Stories of the Korean Comfort Women*, vert. Young Joo Lee (Londen: Cassell, 1995), pp. 168-176.
2. Voor een gedetailleerdere omschrijving van trauma en de effecten ervan zie Caroline Garland (red.), *Understanding Trauma: A Psychoanalytical Approach* (Londen: Karnac Books, 2002); en Susan Levy en Alessandra Lemma (red.), *The Perversion of Loss: Psychoanalytic Perspectives on Trauma* (New York: Brunner-Routledge, 2004).
3. Ustinia Dolgopol en Snehal Paranjape, *Comfort Women: An Unfinished Ordeal: Report of a Mission* (Genève: International Commission of Jurists, 1994), pp. 23-24.
4. 'Japanese Charge Russian Abuses', *The New York Times*, 4 november 1945; Yoshimi Yoshiaki, *Comfort Women*, vert. Suzanne O'Brien (New York: Columbia University Press, 2002), pp. 188-189; Sheila Miyoshi Jager, *Brothers at War: The Unending Conflict in Korea* (New York: W.W. Norton, 2013), p. 20; Mun Pilgi, geciteerd in Howard (red.), *True Stories of the Korean Comfort Women*, p. 86.
5. Pak Duri, geciteerd in Joshua D. Pilzer, *Hearts of Pine: Songs in the Lives of Three Korean Survivors of the Japanese 'Comfort Women'* (New York: Oxford University Press, 2012), p. 34.
6. Jager, *Brothers at War*, pp. 26-35, 489; H. Merrell Benninghoff aan minister van Buitenlandse Zaken, 15 september 1945, US Department of State, *Foreign Relations of the United States* (Washington, DC: US Government Printing Office) (hierna *FRUS*) 1945, vol. 6, pp. 1049-1053.

7. Jager, *Brothers at War*, pp. 39-41; Robert Scalapino en Chong-Sik Lee, *Communism in Korea* (Berkeley: University of California Press, 1972), pp. 338-340; Allan R. Millett, *The War for Korea, 1945-1950: A House Burning* (Lawrence: University Press of Kansas, 2005), p. 69; Andrei Lankov, *From Stalin to Kim Il Sung: The Formation of North Korea, 1945-1960* (Londen: Hurst & Co., 2002), pp. 23-24.
8. Voor de cijfers zie 'Double Problem Faced in Korea', *The New York Times*, 6 december 1945, en 'Korean Population Soars', *The New York Times*, 9 juli 1947.
9. Paul Kennedy, *The Parliament of Man* (Londen, Allan Lane, 2006), pp. 56-57; Jager, *Brothers at War*, pp. 64, 124.
10. Bethany Lacina en Nils Petter Gleditsch, 'Monitoring Trends in Global Combat: A New Dataset of Battle Deaths', *European Journal of Population*, vol. 21, nrs. 2-3 (2005), p. 154; Jager, *Brothers at War*, pp. 85-97; 'Reds Kill 700 at a Korean "Buchenwald"' en '82 Slain with Bamboo Spears as Reds Attack Loyal Koreans', *The Washington Post*, 4 oktober 1950.
11. C. Sarah Soh, *The Comfort Women* (University of Chicago Press, 2008), pp. 193, 215-217.
12. Park en Kim, geciteerd in Jager, *Brothers at War*, p. 341.
13. US Army Military Government in Korea, *Summation of the United States Military Government Activities in Korea*, no. 33 (Seoel: National Economic Board, 1948), p. 181; *Chosun Ilbo*, 9 juni 1948; *Korean Independence*, 21 juli 1948; *Chayu Sinmun*, 25 juni 1948. Zie ook samenvatting in Sung-Hwa Cheong, *The Politics of Anti-Japanese Sentiment in Korea* (Westport, CT: Greenwood Press, 1991), pp. 6-8.
14. Dolgopol en Paranjape, *Comfort Women*, p. 138; Pilzer, *Hearts of Pine*, pp. 8, 116; Cheong, *The Politics of Anti-Japanese Sentiment in Korea*, p. 136; Jin-kyung Lee, *Service Economies: Militarism, Sex Work, and Migrant Labor in South Korea* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010), pp. 25-26.
15. Voor de geschiedenis van de kwestie van de 'troostmeisjes' tot 2016 zie Aniko Varga, 'National Bodies: The "Comfort Women" Discourse and Its Controversies in South Korea', *Studies in Ethnicity and Nationalism*, vol. 9, no. 2 (2009), pp. 287-303; Mikiyoung Kim, 'Memorializing Comfort Women: Memory and Human Rights in Korea-Japan Relations', *Asian Politics and Policy*, vol. 6, no. 1 (2014), pp. 83-96; en Naoko Kumagai, 'The Background to the Japan-Republic of Korea Agreement: Compromises Concerning the

Understanding of the Comfort Women Issue', *Asia-Pacific Review*, vol. 23, no. 1 (2016), pp. 65-99.

16. Young-Hee Shim, *Sexual Violence and Feminism in Korea* (Seoul: Hanyang University Press, 2004), pp. 156-162, 177-182.

17. Lee, *Service Economies*, pp. 5-8, 25-26.

18. In diverse landen zijn gedenktekens en standbeelden voor de troostmeisjes opgericht: meer dan een handvol in de Verenigde Staten, maar ook in China, Taiwan, de Filipijnen en Australië.

Hoofdstuk 22 – Verlies

1. Ik heb het verhaal van Evgeniia Kiseleva ontleend aan haar autobiografie, die is weergegeven in N.N. Kozlova en I.I. Sandomirskaia, *Ia tak khochu nazvat'kino: 'Naivnoe pis'mo'. Opyt lingvo-sotsiologicheskogo chteniia* (Moskou: Gnozis, 1996), p. 89. Kiseleva's 'naïeve' stijl is vrijwel niet te vertalen; aangezien het mij hier alleen gaat om haar verhaal, heb ik de juiste spellingswijzen gebruikt en heb ik in dit citaat en volgende citaten interpunctie toegevoegd. Voor een voortreffelijke gids bij deze autobiografie en een bespreking van haar unieke stijl zie Irina Paperno, *Stories of the Soviet Experience: Memoirs, Diaries, Dreams* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2009), pp. 118-158.

2. Kozlova en Sandomirskaia, *Ia tak khochu nazvat'kino*, pp. 91-94.

3. Ibid., p. 101.

4. Ibid., p. 122.

5. Ibid., p. 145.

6. USSR Central Statistical Office, *Soviet Census 1959: Preliminary Results* (Londen: Soviet Booklets, 1959), p. 4. Andere historici en economen schatten het vrouwenoverschot lager in, op ongeveer dertien miljoen: zie samenvatting in Keith Lowe, *Savage Continent* (Londen: Viking, 2012), p. 24.

7. IWM Docs, 06/126/1, Majoor A.G. Moon, typoscript autobiografie.

8. Het officiële aantal gewonden bedroeg 15.205.592, maar het werkelijke aantal zou een stuk lager kunnen liggen in verband met dubbeltellingen. Anderzijds zijn veel slachtoffers, vooral

in het begin van de oorlog, niet gemeld. Zie G.F. Krivosheev (red.), *Soviet Casualties and Combat Losses in the Twentieth Century* (Londen: Greenhill Books, 1997), pp. 87-88.

9. Charles Glass, *Deserter* (Londen: HarperPress, 2013), pp. xiii, 228.

10. Uit onderzoeken naar PTSS na de Vietnamoorlog bleek dat 15 procent van de veteranen tien jaar later nog last had van symptomen; Zie Marc Pilisuk, *Who Benefits from Global Violence and War: Uncovering a Destructive System* (Westport, CT: Praeger Security International, 2008), pp. 12-15.

11. C.A. Merridale, rapport gefinancierd door het British Economic and Social Research Council on 'Death, Mourning and Memory in Modern Russia: A Study in Large-Scale Trauma and Social Change' (2000).

12. Lowe, *Savage Continent*, pp. 16, 402.

13. Robert A. Lewis, Richard H. Rowland en Ralph S. Clem, *Nationality and Population Change in Russia and the USSR: An Evaluation of Census Data, 1897-1970* (New York: Praeger, 1976), p. 275.

14. Thérèse Brosse, *War-Handicapped Children* (Parijs: UNESCO, 1950), p. 28.

15. Sergey Afontsev et al., 'The Urban Household in Russia and the Soviet Union, 1900-2000: Patterns of Family Formation in a Turbulent Century', *History of the Family*, vol. 13, no. 2 (2008), pp. 187-188.

16. Voor Amerikaanse cijfers zie de specifieke website van de overheid: www.census.gov, in het bijzonder www.census.gov/prod/2014pubs/p25-1141.pdf over de babyboomgeneratie. Zie ook Diane J. Macunovich, *Birth Quake: The Baby Boom and Its Aftershocks* (University of Chicago Press, 2002).

17. Lowe, *Savage Continent*, p. 16.

18. Voor een gedetailleerder beschrijving zie *ibid.*, pp. 212-219. De Krim maakte op dit moment nog geen deel uit van Oekraïne maar zou dat in 1954 worden.

19. Alexander Statiev, *The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands* (New York: Cambridge University Press, 2010), pp. 117, 178.

1. Het verhaal van Mathias Mendel is gebaseerd op een reeks gesprekken met zijn zoon, Dittmann Mendel, in mei 2015, en e-mailcorrespondentie in november 2016.
2. Keith Lowe, *Savage Continent* (Londen: Viking, 2012), p. 27; Adam Tooze, *The Wages of Destruction* (Harmondsworth: Penguin, 2007), p. 672; Mark Wyman, *DPs: Europe's Displaced Persons, 1945-1951* (Ithaca NY: Cornell University Press, 1998), pp. 41-44.
3. Lowe, *Savage Continent*, p. 27. Ik heb de aantallen misschien wat te conservatief ingeschat: Adam Tooze komt tot enkele schattingen die veel hoger liggen. Zie zijn *The Wages of Destruction*, p. 672.
4. Lowe, *Savage Continent*, pp. 231, 243.
5. Artikel XII van het Potsdam-akkoord, 1945, online beschikbaar op de website van de Yale Law School, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/decade17.asp. Zie ook Lowe, *Savage Continent*, pp. 125-144, 230-248; R.M. Douglas, *Orderly and Humane: The Expulsion of the Germans After the Second World War* (New Haven, CT: Yale University Press, 2012), p. 1.
6. Lowe, *Savage Continent*, pp. 247-248.
7. Ibid., pp. 222, 224-229.
8. Ibid., pp. 222, 248.
9. Raymond Pearson, *National Minorities in Eastern Europe, 1848-1945* (Londen: Macmillan, 1983), p. 229.
10. Lori Watt, *When Empire Comes Home: Repatriation and Reintegration in Postwar Japan* (Cambridge, MA: Harvard University Asia Center, 2009), pp. 2, 17-18; John W. Dower, *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II* (New York: W.W. Norton, 2000), pp. 48-50.
11. Watt, *When Empire Comes Home*, pp. 205-207; Dower, *Embracing Defeat*, pp. 50-58.
12. Dower, *Embracing Defeat*, pp. 45-53.
13. Ibid., pp. 54, 393-394; Sonia Ryang, *Koreans in Japan* (Londen: Routledge, 2000), p. 4; Watt, *When Empire Comes Home*, p. 196.
14. Volgens volkstellingen woonden er in 1931 in India 155.000 Britse onderdanen; in 1951 waren er in India en Pakistan nog slechts 31.000 over. Zie J.H. Hutton (red.), *Census of India: Part I Report* (Delhi: Manager of Publications, 1933), p. 425; R.A. Gopaldaswami (red.), *Census of India, 1951* (Delhi: Government of India Press, 1955), vol. 1, deel II-A, pp. 308-

323; en E.H. Slade (red.), *Census of Pakistan, 1951* (Karachi: Government of Pakistan, 1951), vol. 1, tabel 10.

15. Ceri Peach, 'Postwar Migration to Europe: Reflux, Influx, Refuge', *Social Science Quarterly*, vol. 78, no. 2 (1997), pp. 271-272.

16. Ibid., p. 271; Trudy T.M. Mooren, *The Impact of War: Studies in the Psychological Consequences of War and Migration* (Delft: Eburon, 2001), pp. 84, 91; Watt, *When Empire Comes Home*, p. 199.

17. Mooren, *The Impact of War*, pp. 84, 91; Peach, 'Postwar Migration to Europe', pp. 271-272; Benjamin Stora, *Algeria, 1830-2000: A Short History*, vert. Jane Marie Todd (Ithaca: Cornell University Press, 2001), p. 8; Norrie MacQueen, *The Decolonization of Portuguese Africa* (Harlow: Longman, 1997), pp. 124-204, 223-231; Ricardo E. Ovalle-Bahamón, 'The Wrinkles of Decolonization and Nationness: White Angolans as *Retornados* in Portugal', in Andrea L. Smith (red.), *Europe's Invisible Migrants* (Amsterdam University Press, 2003), p. 158.

18. Resolutie 319 (IV) Algemene vergadering VN, 265ste plenaire vergadering, 3 december 1949.

19. Voor een goede inleiding op de UNHCR en haar werk zie haar handboekje, *An Introduction to International Protection* (Genève: UNHCR, 2005), online beschikbaar op www.refworld.org/docid/4214cb4f2.html.

20. 'UNHCR Global Trends: Forced Displacement in 2014', online beschikbaar op www.unhcr.org/556725e69.html.

21. Artikel 16, later geamendeerd tot 16a, Basic Law of the Federal Republic of Germany, beschikbaar in het Engels op www.bundestag.de/blob/284870/ce0d03414872b427e57fccb703634dcd/basic_law-data.pdf. Zie ook Kay Hailbronner, 'Asylum Law Reform in the German Constitution', *American University International Law Review*, vol. 9, no. 4 (1994), pp. 159-179.

22. Stephen Castles en Mark J. Miller, *The Age of Migration*, 3de dr. (New York: Palgrave Macmillan, 2003), pp. 201, 203; Friedrich Kern, *Österreich: Offene Grenze der Menschlichkeit* (Wenen: Bundesministeriums für Inneres, 1959), p. 68; Anthony M. Messina, *The Logics and Politics of Post-WWII Migration to Western Europe* (New York: Cambridge University Press, 2007), pp. 43-44.

23. 'Germany on Course to Accept One Million Refugees in 2015', *The Guardian*, 8 december 2015; 'One Year Ago, Angela Merkel Dared to Stand Up for Refugees in Europe. Who Else Even Tried?', *The Telegraph*, 24 augustus 2016.
24. 'Germany's Refugee Response Not Guilt-Driven, Says Wolfgang Schäuble', *The Guardian*, 4 maart 2016; 'Orban Accuses Germany of "Moral Imperialism" on Migrants', *Wall Street Journal*, 23 september 2015.
25. Correspondentie met de auteur, 22 november 2016.

Hoofdstuk 24 – De globalisering der volkeren

1. Interview op de website van de Windrush Foundation, www.windrushfoundation.org/profiles/sam-king/sam-king/.
2. Interview met Samuel Beaver King, Imperial War Museums, IWM Sound 30021, Reel 1; online beschikbaar op www.iwm.org.uk/collections/item/object/80028544.
3. IWM Sound 30021, Reel 1; interview BBC, 'Black Soldiers' Role in World War II "should be taught in schools"', 11 november 2015; www.bbc.co.uk/newsbeat/article/34638038/black-soldiers-role-in-world-war-two-should-be-taught-in-schools.
4. IWM Sound 30021, Reel 3.
5. Tracey Connolly, 'Emigration from Ireland to Britain During the Second World War', in Andy Bielenberg (red.), *The Irish Diaspora* (Londen: Pearson Education, 2000), p. 56.
6. Volgens de volkstelling van 1951 waren er 162.339 Polen in het Verenigd Koninkrijk; in 1931 waren het er nog maar 44.000. Colin Holmes, *John Bull's Island: Immigration and British Society* (Basingstoke: Macmillan, 1988), pp. 168, 211-212.
7. Edna Delaney, 'Placing Irish Postwar Migration to Britain in a Comparative European Perspective, 1945-1981', in Bielenberg (red.), *The Irish Diaspora*, p. 332; Ben Shephard, *The Long Road Home: The Aftermath of the Second World War* (Londen: Bodley Head, 2010), pp. 329-332.
8. Shephard, *The Long Road Home*, p. 332; Delaney, 'Irish Postwar Migration to Britain', p. 333; Ceri Peach, 'Postwar Migration to Europe: Reflux, Influx, Refuge', *Social Science Quarterly*, vol. 78, no. 2 (1997), p. 275.
9. Interview op de website van de Windrush Foundation.

10. IWM Sound 30021, Reel 2.
11. Volgens de gegevens van de volkstelling van 1971: zie Ceri Peach, 'Patterns of Afro-Caribbean Migration and Settlement in Great Britain, 1945-1981', in Colin Brock (red.), *The Caribbean in Europe* (Londen: Frank Cass, 1986), p. 64.
12. Cijfers voor 1970 in Stephen Castles en Mark J. Miller, *The Age of Migration*, 3de dr. (New York: Palgrave Macmillan, 2003), pp. 73-75.
13. David Lowenthal, 'West Indian Emigrants Overseas', in Colin G. Clarke (red.), *Caribbean Social Relations* (Liverpool: Centre for Latin American Studies, University of Liverpool, 1978), p. 84.
14. Castles en Miller, *The Age of Migration*, pp. 144-147; Miguel Tinker Salas, *Venezuela: What Everyone Needs to Know* (New York: Oxford University Press, 2015), p. 80.
15. Anthony M. Messina, *The Logics and Politics of Post-WWII Migration to Western Europe* (New York: Cambridge University Press, 2007), p. 27.
16. Hansard, 8 juni 1948, col. 1851.
17. David Kynaston, *Austerity Britain, 1945-51* (Londen: Bloomsbury, 2007), pp. 274-275.
18. Geciteerd *ibid.*, p. 275.
19. 'Thames Welcome for West Indians: Start of "Invasion"', *Daily Graphic and Daily Sketch*, 22 juni 1948.
20. Shephard, *The Long Road Home*, pp. 329-332.
21. Sam King, *Climbing Up the Rough Side of the Mountain*, (Peterborough: Upfront, 1998), pp. 64, 101, 114, 118, 127-129, 256; necrologie in *The Guardian*, 30 juni 2016.
22. King, *Climbing Up the Rough Side of the Mountain*, p. 156.
23. IWM Sound 30021, Reel 2.
24. J. Enoch Powell, *Still to Decide* (Londen: B.T. Batsford, 1972), pp. 184-185; Gary P. Freeman, *Immigrant Labor and Racial Conflict in Industrial Societies: The French and British Experience, 1945-1975* (Princeton University Press, 2015), pp. 286-290.
25. National Front, *For a New Britain: The Manifesto of the National Front* (Croydon: National Front, 1974), p. 18.

26. Stan Taylor, *The National Front in English Politics* (Londen: Macmillan, 1982), pp. 130-140.
27. Messina, *The Logics and Politics of Post-WWII Migration to Western Europe*, pp. 60-61.
28. 'Hungary Election: Concerns as Neo-Nazi Jobbik Party Wins 20% of Vote', *The Independent*, 7 april 2014.
29. 'Conservatives' EU Alliance in Turmoil as Michał Kamiński Leaves "Far Right" Party', *The Guardian*, 22 november 2010.
30. Calwell, geciteerd in Shephard, *The Long Road Home*, p. 337; Pauline Hanson, toespraak tot Huis van Afgevaardigden, 10 september 1996, beschikbaar op <http://australianpolitics.com/1996/09/10/pauline-hanson-maiden-speech.html>; 'Australia Asylum: UN Criticises "Cruel" Conditions on Nauru', www.bbc.co.uk/news/world-australia-38022204.
31. Messina, *The Logics and Politics of Post-WWII Migration to Western Europe*, pp. 76-77.
32. Powell, *Still to Decide*, pp. 185, 201.
33. Roland Wilson (red.), *Census of the Commonwealth of Australia, 30 June, 1947* (Canberra: Commonwealth Government Printer, 1947), deel XII, pp. 642-613. Voor 2015 zie Australian Bureau of Statistics, Media Release, 30 maart 2016, catalogusnummer 3412.0, 'Migration, Australia, 2014- 15', online beschikbaar op www.abs.gov.au/ausstats/abs@.nsf/mf/3412.0/.
34. Cijfers voor 2013, volgens de OECD (2016), 'Foreign-Born Population (Indicator)' doi: 10.1787/5a368e1b-en. Zie <https://data.oecd.org/migration/foreign-born-population.htm>.
35. Ibid.
36. Ibid. Zie ook Arlie Russell Hochschild, *Strangers in Their Own Land* (New York: New Press, 2016).
37. Cijfers volkstelling, 2001, vermeld in 'Every Race, Colour, Nation and Religion on Earth', *The Guardian*, 21 januari 2005; cijfers over etniciteit volgens volkstelling uit 2011 van de website van het Office of National Statistics, tabel QS201 EW; voor de stelling van Boris Johnson en over het misleidende karakter ervan (Londen was mogelijk de op 22 na grootste Franse stad) zie www.bbc.co.uk/news/magazine-26823489.
38. *The Independent*, 28 januari 2016.

39. 'Trump Reveals How He Would Force Mexico to Build Border Wall', *The Washington Post*, 5 april 2016; 'Trump Vows to Stop Immigration from Nations "Compromised" by Terrorism', *The New York Times*, 22 juli 2016.
40. Een Trump-aanhanger maakte zelfs een billboard met deze slogan: zie "'Make America White Again": A Politician's Billboard Ignites Uproar', *The Washington Post*, 23 juni 2016.
41. Hochschild, *Strangers in Their Own Land*.
42. 'Hungary PM Predicts "Parallel Muslim Society" Due to Migration', *Daily Express*, 27 september 2016; 'The Netherlands' Most Popular Party Wants to Ban All Mosques', *The Independent*, 28 augustus 2016.
43. Jean-Paul Sartre, *Anti-Semite and Jew*, vert. George J. Becker (New York: Schocken Books, 1948), in het bijzonder de hoofdstukken 3 en 4. Sartre maakt duidelijk dat zijn stelling net zo goed opgaat voor zwarte mensen en Arabieren als voor Joden (p. 146).

Epiloog

1. Uitzending van Ed Murrow 15 september 1940, geciteerd in James Owen en Guy Walters (red.), *The Voice of War* (Londen: Viking, 2004), p. 80.
2. Interview met de auteur, 10 augustus 2015.